

Gyulai Pál

Egy régi udvarház utolsó gazdája

regény

A Radnóthy Elek udvarháza híres volt a Kisküküllő mentén. Tulajdonképp nem is volt udvarház, ahogy Erdélyben a kisebb birtokú nemesek falusi lakait nevezik, még kevésbé várkastély, amely névvel vagy a mánások várakból átalakított vagy nagyobbyszerűen épített kastélyait szokás megtszteni. A Radnóthyé e kettő közt foglalt helyet, hasonlóan családjához, mely se a mánásokhoz, se a tekintetesekhez nem tartozott, hanem méltóságos volt, így, erdélyi divat szerint, kisebb a nagyságonál s több a tekintetesnél.

Az udvarház magas dombon emelkedett. Onnan uralkodott az alatta elterülő falun, s vetett hosszú árnyakat, ha napfényes alkonyon vagy holdas éjjel a folyam tükrében nézegette magát. Nagy négyszög, földszintes épület volt, belső udvar nélkül, de ha ennyiben különbözött is a várkastélyoktól, annyiban éppen nem hasonlított a közönséges udvarházakhoz, amennyiben négy, úgynevezett tornyos bástyával büszkélkedett, magas emelete majdnem kettősnek látszott, széles zsindefődele pazar szeszéllyel nyújtózott a magasba, homlokzatán óriás s már megfeketült kőcímer gúnyolta a házörző kőrisfák százados fiatalságát, s kinyúló tornácából oly fennhéjázó kilátás nyílt, hogy a birtokos udvarházához tartozóknak képzelhette a völgy hosszában elszórt falucskákat.

Udvara kénye-kedvére nyúlt el. A felső udvar a domb síksága volt, amelyet kert övezett, egész a folyam kanyarodtáig. A ház mellett, mintegy hozzáragadva, a konyhaépület húzta meg magát, mindig füstölgő kéményével, ecetesüvegekkel megrakott tornáccal s léces ajtóval, amely előtt az úgynevezett gazdasszony vagy más néven kulcsárné, a szakács ellenőrzője, segédje, s ha kell helyettesítője, mindegyre megjelent, hol sápitva, hol nyelve, mint akin az egész ház terhe nyugszik.

Itt hasalt vagy kapkodott csontok után a nagy komondor, amelyet, hogy meg ne dühödjék, folyóvíz nevére, Marosnak keresztelt a babonás béres. Itt függött egy faalkotmányocskán holmi kis harangnak is beillő csöngettyű, amely napjában háromszor pontosan megszólalt: tizenkettőkor a külső cselédeknek, egykor a belsőknek, kettőkor az uraknak. Rendesen a kis sánta Mányi csengetett, egy nyomorék árva lány, aki a majorságot, főleg a ludakat őrizte; nagyon gyönyörködött a csöngettyű hangjában, s félóráig is elhúzta volna, ha a mérges gazdasszony ki nem kiált: - Nem hallgatsz már te, kis béka! - Itt jelent meg reggelenként a méltóságos asszony széttekinteni, pirongatózni, munkát adni a jobbágyasszonyoknak, s alamizsnát osztogatni a szegényeknek. Itt gyűlt össze esténként beszélgetni a cselédség színe: a szobalány, az inasok, a huszár, a hintós kocsis s a kertész, aki nyalka, rátartó volt, s nagyon is a gazdasszony kegyében állott.

A kertész nem ok nélkül tartotta rá magát. A keze alá bízott kert egy egész kis tartomány volt; se a régi francia kerthez, se az új angolparkhoz nem hasonlított, eredeti magyar kert volt, amely dúsan megáldva a természettől, magába foglalt mindent; virágos-, veteményes-, gyümölcsös-, méheskertet, aszalót, pálinkafőzőt, malmot, egypár rétet, jó darab erdőt s a családi sírboltot a falusi temető felé. E rend a rendetlenségben, e számítás a pazarlás közepett, e gond a hanyagság kíséretében sok bizarr bájt, vadon szépséget ruházott reá. A kertész mindig jobbágycsaládból telt ki, s a fiú örökölte atyja hivatalát. Mindenik öregbítette tudományát, és gondolt ki valami újat. A mostaninak atyja volt köztük a legnyughatatlanabb; járt és tapasztalt, nagy tervekkel jött haza, amelyeket sohasem tudott végrehajtani. Azonban az a hársfásor a kert legkisebb pontján, amely középtűt tágas körré alakul, az ő műve. Egy kékesfehérre festett kis filegorja díszleg itt, elevenzöld gyeptarkák váltakoznak szanaszét, cserepekbe ültetett virágok nyílnak körös-körül, s roppant kő-Neptun ontja orrán-száján egy

kis patak vizét. A falusiak minden vasárnap eljöttek ide bámulni, a gyerekek órákig elállingáltak a kő-Neptun előtt, be is dugdosták orrát fűvel vagy szősszel. Nemegyszer hangzott innen nagy láрма: a kertész ütlege s a gyerekek visítása.

Az alsó udvarban elszórt gazdasági épületek emelkedtek. Az egész tért porcsfű vonta be, kopott szőnyegként egymást átvágó ösvények cirádáival. Egyik egyenesen sietett a gazdatiszti lakba, s onnan a csűrnek fordult; a másik az istállóba futott, s a csikóskertbe vészett el; a harmadik meg-megbújva kígyózott az ólakhoz és ketrecekhez; a negyedik sokfelé ágazva rohant a pajtákba. Mindeniknek volt mellékága a gémeskúthoz, majd mindeniket átvágta a porondos kocs út, amely büszkén húzódott a galambbúgos kaputól fel a dombra, az udvarházig.

- Csak annyi forintom volna, ahány koci jár itt naphosszat - sóhajtá sokszor a féleszű bivalos, a berobogó kocsikra bámulva.

Radnóthy nem is szűkölködött vendégek nélkül: azért sok év óta alispán, azért lakik oly közel az országúthoz, azért van annyi vendégszobája. Híven megőrizte a ház becsületét. A fészertitkán volt idegen hintó vagy koci nélkül. A kapufélfánál vagy beljebb is szünetlen egy paripa ficáncolt, valamelyik kurtanemesé, aki tisztelkedni vagy értekezni jött. A gyalogosok sem hiányoztak. Alatt és fenn nyüzsgött az udvar a sok ügyes-bajos jobbágyembertől, akik levett kalappal, csapatonként sorjáztak fel a méltóságos alispán úrhoz.

Hát még mikor név- vagy születésnapra gyűlt össze a szomszéd nemesség, vagy tisztújításkor kortescsapatok vonultak át. Pattogott az ostor, nyihogott a ló, szűkölt a kutya. Az érkező vendégek egymást kergették, a félénk asszonyok sikoltoztak, a sürgő cselédek egymásba ütköztek. A kurjantás riadó zenébe vészett, s a tánc mómora a boréval egyesült. Fenn a teremben, kinn a ház előtt, alatt az udvaron, mindenütt dobogott a föld, csengett a levegő, csapongott a szív, s a vénülő ház kivilágított ablakaival mintegy megifjodva tekintett ki az éjbe, messze hirdette a környéknek, hogy gazdája mulat.

Mindez csak volt és odavan. Az udvarház pusztulását és szegénységét gyászolja. Alig ismerhetni reá. Maga a hazatérő Radnóthy is ámulva nézi, mintha nem volna az övé, pedig csak másfél év óta nem látta. De ez a másfél év több volt egy századnál, s egy udvarháznál régibb és nagyobb dolgokat is megviselt vagy elpusztított. Radnóthy 1848 ősze óta nem volt otthon, mert Kolozsvárott megbetegedve, majdnem egy esztendeig nyomta az ágyat, s még azután is sokáig gyöngélkedett. Azalatt egy nagy forradalom viharzott el, s Erdély iszonyú csaták- és pusztításoknak volt a színhelye. Nem csoda, ha 1850 kora tavaszán alig ismer udvarházára. Bizony a ház is alig ismerhet reá. Ő sem a régi többé; nagyon megfogyott és megöszült. Komor, beesett arcán vonásai régi kifejezésének csak romjaira találhatni. Apró, fekete szeme villog ugyan, de némi haragos búskomorságban. Bajusza sincs kipödörve, ahelyett hosszú szakállat eresztett, ami még mogorvábbá teszi. Öltözete is hanyagabb, mondhatni kopott. Rókamálos mentéje pecsétfoltos, s a zsinórzat rajta foszlásnak indult. Vidrafővegét kiette a moly, s hol jobbra, hol balra csapja, amint a rosszkedve hozza magával. Minden, ami jobb napjaira emlékeztet, csak félfödélű díszes kocsija, amelyet az utolsó tisztújításra csináltatott, öreg István husárja, aki régi fontosságával ül a bakon, s a három almásszürke ló, amelyek oly vígan ügetnek, mintha most is a megyeházától hoznák haza.

Hajdan nemcsak a lovak ügettek vígan, maga a bennülő gazda is derült volt. Majd mindig csendes meglepődéssel közeledett ősi birtokához, ahol minden mintegy várta és üdvözölte. A tornyocskák közt kanyargó füstgomoly már messziről intett feléje, a malomgát moraja mind hangosabban és barátságosabban köszöntötte; a kert fái virágosabb lombbal vagy érettebb gyümölcscsel fogadták; szeme nemegyszer pihent meg egy-egy újabb boglyán vagy aztagon; a hazatérő nyáj kolompja mint szíves „jó estét” csendült fülébe; a hunyó nap csak érte, csak

azért látszék késni, hogy még egyszer rávilágíthasson a táj szebb pontjaira s a tornácon ülő nejeére, aki már messziről megismerte a jól ismert kocsit, és kendőt lobogtat. Akkor mindezzel keveset gondolt, most a legapróbb részlet is eszébe jut, eszébe juttatják az udvarház dűledező kéményei, rongált tornyocskái, roskatag födele, betört ablakai, penésztől sárgazöld fala, a pusztuló udvar, a romok, az elhagyottság s az egyetlen még régi állapotban levő épület, a családi sírbolt, amelyet úgy kiemel az alkonyfény, mintha mondani akarná, hogy odanézzon, most odavárja neje.

De bármilyen erős volt a felindulás, amely Radnóthy szívét emésztette, arca egykedvűen komor maradt. Nem akarta, hogy szánakozzanak rajta cselédei, kivált István huszár, aki a bakról mindegyre betekintett, és szólni szeretett volna, hanem folyvást a volnánál maradt szegény, mert amióta ura kedvetlen és beteges, ritkán tudja és meri eltalálni mi esik neki jól s mi nem. Az is baj, ha szól, az is, ha hallgat. Bárcsak aztán haragunnék reá istenigazában, s ütné nyakon, mint régen, ami szintúgy jólesett, mert megérdemelte. Most is elszenvedne akármit, csak szólni engednék; hiszen neki is az fáj, ami urának, ő is itt növekedett, itt élte világát, itt vénült meg. Így évdődött a hű cseléd, s elvégre is erősebb volt érzése, mint akaratja.

- Hej, méltóságos uram, be pusztulásnak indult itt minden! - tört ki belőle keservesen a szó, s éppen roszkor, mert a kocsi egy gűbbenőbe zökkent.

- Mit fecseg kend, mi köze hozzá? Még feldűlünk fényes nappal saját udvarházam előtt! - kiáltá indulatosan Radnóthy, s neki éppen olyan jólesett a szó, mint cselédjének.

Azalatt István huszár leszállott, tartotta balfelől a kocsit, noha akár ne is tartotta volna, mert ura nem annyira reá bosszankodott, mint inkább a rossz útra, amely hajdan sima volt, mint a palló, a kinn ácsorgó volt jobbágyokra, akik egykor messziről levették előtte a kalapot, s most alig billentik meg.

Benn az udvaron sem vár reá öröm. Romjait is alig láthatta annak, ami hajdan gyönyörköd-tette. Nem sűrűgtek a cselédek, nem lepték el a vályút lejár-molt ökrök; nem fejték a teheneket vidor szolgálók, nem ülték körül dolgosok a malomkőasztalt a tisztartó háza előtt, maga a tisztartó sem sietett elébe, e hű ember, aki harminc év óta szolgálja, s ha otthon van, mindig kiszalad kocsijához, elmondani a távolléte alatt történeteket. Hát a kedves gyermekek, Géza és Erzs, az ősi birtok és jó név e nagy reményű örökösei, hol maradtak? Hányszor futottak elébe hazajöttekor, hogy hozott-e a városból valamit. Most senki sem fogadja. Az udvaron csak a féleszű bivalos lézeng, aki úgy látszik, béresi méltóságra emelkedett. Négy sovány ökröt fog ki a járomból egy gyerkőc segítségével, s úgy bámészkodik reá, mintha idegen volna. Az ösvényeket benőtte a fű, a kociút porondját elmosták a záporok, s a kétfelől ültetett akác- és ecetfákat disznók turkálták fel. A pajták és istállók bedőlve vagy üresen ásítoznak egymásra, a csűrőskert is pusztá, a kerítés meg mindenütt megbomlott, s a szolgáló tüzelőnek hordja, nem is szégyellve magát, éppen a szeme előtt. Még a komondor sem akar reá ismerni, előbb megugatja; csak azután, amikor mély, parancsoló hangon hallja kimondani nevét, hunyászodik meg, és lapul lábaihoz.

A kutyaugatásra végre megjelent a tisztartó, egy köpcös kis ember, egy ingben, rongyos kalappal és hosszú szárú pipával. Radnóthy most látta először tisztartóját, akit a múlt évben küldött ide egyik jó barátja, mert régi tisztartóját még a forradalom elején megölte volt a föllázadt oláhság. De bár sose látta volna; nem tetszett neki az egész ember, talán mert sajnálta a régit, talán mert sértette az a szégyenítő láрма, amelyet ez ütni kezdett, ide-oda futkosva, szüntelen kiabálva, hogy megérkezett a méltóságos úr, felesége csináljon jó vacsorát, a szomszéd faluból kerítsenek valami jó bort, a zsidótól hozzanak két szál gyertyát, a kocsinak és lovaknak is adjanak, ami telik. Sokkal öröme-stebb szemlélte a kis sánta Mányt, aki egész

örömmel futott hozzá, és zokogva csókolta kezét. E nyomorék árvát boldogult neje vette volt a házhoz, s íme most csak ő az egész család képviselője, belőle áll a viszontlátás egész öröme.

Így mélázva haladt fölfelé, itt-ott megállva, kérdezősködve, s nem várva be a feleletet.

A tisztartó kérdés nélkül is felelt, összevissza beszélt mindent. Áldotta az isteni gondviselést, hogy ide jöhetett, és rendbe szedhette a jószágot. Azt nem is képzelheti ember fia, hogyan feldúlt, kirabolt itt mindent a fellázadt oláhság; ő éjet, napot összetett, futott, fáradott, orrával túrta a földet, hogy a régi lábra állítsa vissza a méltóságos úr jószágát, de van is ám láttatja. Az udvarház egy része már lakható, a méltóságos úr szobája egész paradicsom. Az elrabolt bútorokból is sokat visszaszerzett, hol a harmadik, hol a negyedik faluból, még a konyhaépület csengettyűjét is megkerítette, fizetett is érték elég borraivalót, s ezt a méltóságos úr bizonyosan megtéríti neki. A gazdaság is foly valahogy, de nincs semmi jövedelem, mert a beruházásra kell fordítani mindent; az is nagy baj, hogy a volt jobbágyok elfoglaltak néhány darab földet; a többi majd mind felébe adta ki, mert drága a napszám, a curialisták nem akarnak se dolgozni, se fizetni, kivált az oláhok; marha sincs elég, aztán az adó, szállásolás, pörlekedés felemészt minden jövedelmet; tulajdon pénzéből is fordított már valamit a jószágra, csekély összeget ugyan, mert neki is kevés van, de éppen jókor, mert valóságos szégyentől menté meg a méltóságos udvart.

Radnóthy mind csak hallgatta, mint a molnár malma zúgását. Egészen egyébre gondolt.

Vizsgálta a házörző kőrisfákat, amelyek némi történeti nevezetességgel dicsekedtek, amennyiben Apafi, erdélyi fejedelem, kétszer ozsonnált árnyaik alatt, amikor meglátogatta egyik őst, aki igen kedves embere volt. Nézte a homlokzat kőcímerét, amely úgy illett a tisztes épülethez, s egyik földészül szolgált, azaz csak romjaikat, mert a kőcímer összetörve hevert a földön, a fák pedig beégett derékkal sindevészték.

Lesütötte fejét; úgy tetszett neki, mintha összetört címere családjá pusztulását és gyalázatát jósolná. Néma gondolatjaira, elfojtott érzéseire oly kellemetlenül hatott a tisztartó zajos fecsegése. Egypárszor szeme közé nézett, és hallgatást akart neki parancsolni, de ahelyett, maga sem tudta, miért, talán szórakozottságból, talán kíváncsiságból figyelni kezdett rája.

A tisztartónak sem kelle több, még részletesebben, még hangosabban erősítette, hogy tenger a költség, és nincs jövedelem.

- Hát tisztartó uram azt hiszi, hogy én pénzt hozok, zacskóval hozom az aranyat, vékával a tallért - vágott közbe Radnóthy, bosszúsan emelkedett fel egy beomlott gyepadról, ahová még jól le sem telepedett.

- Hinni csak elhinném, méltóságos uram! de látni? Megelégedném én a bankóval is - nevetett a tisztartó, tréfának vélve a dolgot.

- Mit röhög? Azt hiszi, hogy engem meglophat, belőlem csúfot űzhet - folytatta Radnóthy, egész testében reszketve a méregtől. - Hogy mer egy ingben állani élembe? Vegye le fejéről a kalapot - hallgasson!

E kitörés tulajdonképpen nem a tisztartót illette, hanem azokat, akik összetörték a kőcíمرت, beégették a kőrisfákat, földúlták jószágát. Csordultig telt keserűségének pohara, ki kellett ömölnie, és arra, aki legelőször érinti. Éppen ezért a tisztartó jól teszi, ha hallgat, s nem zavarja ura búskomorságát, aki már talán el is feledte, amit mondott, s akinek éppen az fáj, hogy nem lehet kétkednie, s a rom, pusztulás igenis kézzelfogható. De neki természete volt mindenkit kezéhez szoktatni, most pedig éppen szükségesnek látta meg nem engedni, hogy csak a gondolomra mondott, de igen alapos gyanú gyökeret verjen.

- Dehogyan hallgatok, ha tűzre tesznek, sem hallgatok - kezdé nagy szörnyűködéssel -, vétenék méltóságod úri személye ellen, elámítanám, megcsalnám, megérdemelném, hogy elcsapjon. Én tolvaj?... Én istenem, mire jutottam! Hát ugyan honnan lopjak? Bizony isten, ha akarnám sem tehetném. Isten úgyse', még a magaméból adnék, amint hogy adtam is néhány forintot. Dejszen nem csodálkozom; méltóságod most érkezik, nem ismeri jószága állapotját, nem értheti, mily bajos most gazdálkodni.

- Még feleselni mer! Takarodjék szemem előtt! Nem ismerem jószágomat... szemtelen! Nem értek a gazdasághoz... számár! Kegyelemből élek... gazember! Elpusztuljon udvaromból még ma, ebben a pillanatban.

- Ugyan, ugye - pattogott a tisztartó ijedtében, csodájában, mérgében, felcsapva imént levett kalapját. - Ez-e a köszönet? Ez-e a hála? Úgy bánni velem, mint egy kutyaival! Így jár az ember, ha ilyen koldus uraságot szolgál. Bár sohase tettem volna be lábamat ebbe a jószágba! Bolond voltam, hogy annyit fáradtam, guzslódtam, csak azért, hogy méltatlanságot szenvedjek, kárt valljak, mert tudom én, mit akar méltóságod: megkárosítani, pénzt csikarni rajtam, aztán elcsapni. Nem oda Buda! Más időben élünk, nincs többé vármegye, a szegény embernek is pártját fogják, méltóságod sem alispán már - hála istennek - nem ám...

Még többet is beszélt volna, azonban István, aki a poggyászt hordta fel meghallván a zajt, ott termett, s olyat lódított rajta a domb menedékén, hogy repült belé a kis ember, s az alsó udvarig meg sem állhatva, orrára bukott. Radnóthy elfordult, s meg nem dicsérte a hű cselédet, tekintélyének e vitéz védelméért. Ott állott bódultan, mintha valaki arcul ütötte volna. Még mind a fülébe csengett a tisztartó gorombasága, még mindig azon tűnődött: vajon csakugyan mert-e a pimasz neki olyasmit mondani. E néhány szó ezer fullánkot ütött belé, s életében először érezte magát megalázva. Aztán elfásult, nem érzett, nem gondolt semmit, s arcára némi buta érzéketlenség ült ki. Az esti homályba merülő táj visszamosolygott utoljára; mind nézte-nézte, s nem látott semmit; csípős tavaszi szél fűtt; nem érezte, nem húzta összebb mentéjét, az éledni kezdő falusi kocsmából vidor zene hallatszott ki; nem hallotta, arra sem fordult: csak midőn vacsorára szólalt meg a csengettyű, kezdett ébredezni - a kis Mányi húzta, s egész erejéből, örömeiben, hogy már valahára húzhatja, és sokáig, mert nem volt gazdaszszony, aki reá ijesszen - ezt hallgatta, mind hallgatta, mint a gyermek a csengő játékszer -, ó, az ismerős régi hangok - és szemébe könnyek facsarodtak.

Így szállott meg ősi fészkébe az öreg táblabíró, s az első órától nem sokat különbözött a többi nap, hét, hónap. Sehogy sem tudta magát megtalálni otthon. Hasonlított Ripp Van Winkléhez, egy észak-amerikai népmonda hőséhez, aki húsz évig aludt a Kaatskill-hegy barlangjában, s hazatérve nem ismert falujára, nem talált házához, a kocsmához sem, amely egészen szállodává alakult, s címere többé nem III. György király volt, hanem Washington tábornok; víg cimborái felől is hiába kérdezősködött, az iskolamester a kongresszusba utazott mint képviselő, a másik valamelyik csatában esett el, a harmadiknak már a sírköve is elpusztult a temetőben, s így tovább, úgyhogy szegény kétségbeesve kiáltott fel: „Hát senki sem ismeri itt Ripp Van Winklét!...” Radnóthy nem aludott, csak betegen feküdt, azt is csak másfél évig, kétségbeesve sem kiáltott fel, de százszorta szerencsétlenebb volt Ripp Van Winklénél.

Nehezen szokott mindehhez, és semmit sem szokhatott meg. Hánykódott a múlt és jelen között; nem tudott feledni, mert minden a múltra emlékeztette, és örömet feledte a jelen, ha a múlton mélázhatott. Mintha egy gonosz tündér ütött volna tanyát szobáiban, aki ringatja, költi, ide-oda csalja, szeme közé nevet, s otthagyja keserűségének. Reggelenként nemegyszer kapott az éjjeliasztalhoz ezüstcsengettyűje után, amelyet már rég összeolvasztott az ötvös; sokszor kérte elő Istvántól egyik vagy másik ruháját, amelyet ki tudja, hol szaggatnak; többször kerestette tajtékpipáit, amelyek már bizonyosan negyedik kézen járnak; még házisipkáját is kérte, neje utolsó himzetét, amelyet - jól emlékszik reá - az asztalfiókban hagyott volt. Ilyenkor aztán rendesen elkedvetlenedett, szitokra fakadt, noha nem volt szokása, s majd mindig azon vette észre magát, hogy kávéja meghűlt, elfeledte megcukrozni, kereste a szelencét, sehol sem találta, és lármát ütött. István háromszor is elmondta, hogy egyetlen szelence sincs a háznál, ott a cukor a pirított kenyér mellett. Ura is háromszor ismételte, ritkán bosszúsan, a legtöbbször erőtlén fájdalommal: - Jól van, jól, hallottam már, kend egészen telekiabálja az ember fejét.

Hát még a szobák, ahol oly kényelmesen lakott, a régi bútorok, amelyek mindenikéhez annyi drága emlék tapadt. Talán azok csak azért állnak még, ezekből csak azért maradt meg némi töredék, hogy kínozzák a hazatért gazdát, és ne engedjék nyugodni. A néhol felszakított avagy újra csak tél-túl bedeszkázott padolaton mindjárt-mindjárt meg kelle botlania, s ha leült, kedves, de megsántult zsöllyeszéke ide-oda biccent. A falakra sem nézhetett fölindulás nélkül, drága fegyverei nem ragyogtak többé ott, az ősi képek elhasogatva vagy elcsúfítva néztek alá; nagyanyjának tisztos arcára éppen bajuszt festett valaki szénnel, nagyatyja szájába pedig makrapipát.

Semmi sem volt ép, semmi sem állott a maga helyén. Ez a felpattogzott asztal hajdan egyik vendégszobában foglalt helyet; azt az otromba ruhaszekrényt a tisztartó szobájából keríthették ide; a pamlag bőr helyett háziszövettel volt bevonva, s annyi s oly sokféle szék állott mindenütt láb alatt, mint a zsibárus raktárában. Hiába fogott a rendezéshez; nem tudta visszavarázsolni a régi kényelmet, csint és nyugalmat. Félbehagyta, megint elkezdte, hamar belefáradt, odaült pihenni íróasztalához, s nézte hogy hol állott hajdan a nagy kalamáris, a nagy rézporzó s az a sok irat, itt a hivatalosak, ott a magánügybeliek, galanggal összekötözve, márványkövel lenyomtatva.

Eszébe jutott minden, még az is, hogy egyszer bizonyos bonyolult ügy miatt késő éjjig virrasztott itt jurátusával, neje többször benyitott hozzá, kérte, hogy feküdjék le, ne rontsa egészségét, holnap is nap; szóból szó kerekedett, összezőrdültek, magok sem tudták, hogy, s aztán egész éjjel se aludni, se dolgozni nem tudott.

- Szegény feleségem! - sóhajtá, s mind komorabban húzogatta ki a záros s most feltört fiókokat, ahol féltöbb iratait szokta tartani; a családi okleveleket, szerződéseket, és kötelezvényeket. Összeszaggatott darabjokra sem talált, mégis mind kereste, s midőn abbahagyta, önkéntelen hátradúlt a széken, gondolkozott, és számlálgatta ujján a kötelezvények összegeit - mindenre jól emlékezett, mintha most olvasná -, aztán öklével az asztalra ütött, s oly erős hangon kiáltá: - Negyvenezer pengő forint! - hogy az ablak alatt elmenő kis Mányi elsikoltá magát, s ijedten szaladt lefelé.

A többi szoba még szánandóbb állapotban volt. Mindeniket bejárta napjában kétszer-háromszor, mint valami kóbor lélek, aki sehol sem tud nyugodni. A nagy, de üres ebédlő kongott; tisztán kivehette léptei visszhangját, amit addig sohasem tapasztalt. Megütődött e természetes jelenségen, hátratekintett, nem látott ugyan senkit, de azért volt mit nézzen, és nézte az árvaságra jutott pohárszéket, kifordult sarkú ajtóival, az összetört csillár lecsüngő vasát, a kapcsos szegek helyét, ahová az óra volt akasztva, e régi, derék szerzemény, amely mindig pontosan járt, s ütése az egész házban meghallatszott.

A nappali, a hálóterem, a fiúk, a leányok és vendégek szobái sokkal több és szánandóbb látványt nyújtottak. Itt minden összetörve és széthányva hevert egymáson, itt mindent elváltoztatott a por, penész és senyvedés. Ő mégis mindent megismert, és sokáig elsajnálkozott rajtok. Hogyisne? Falun, különösen régi szabású nemeseinknél, minden bútornak megvan a maga jelentősége, története, mondhatni szentsége. Az apa nagyatyjától örökölte, a fiú ragaszkodik hozzájuk szokásból, kegyeletből; ritkán vásárol egy új darabot, legfeljebb valamely ünnepélyes alkalomra, ha házasodik vagy nagyobb hivatalt nyer, ami szintén nagy esemény és szentesítő erejű. Így a büszkeség, kegyelet s gyöngédség ez emlékei annál drágábbak lesznek, minél inkább vénül a birtokos. Radnóthy elérékenyülve vizsgálta kedves bútorainak maradványait, megszemlélt minden zezugot, fölemelt minden darabot, s oly kímélettel tett helyre, mintha még hasznukat venné.

Szomorú foglalkozása azonban némi gyér örömben is részesítette. Néhány kedves könyvét találta meg a lomok között, jogi könyveit, amelyekből jurátus korában cenzúrára készült, s a családi Bibliát, amelyet a buzgó I. Rákóczi György fejedelem ajándékozott volt egyik ősenek, saját kezével írva be nevét, amint azt most is láthatni némely protestáns egyház ily ajándék Bibliáján. Leült és forgatta a Bibliát, amely azon módon ép volt, csak ezüstkapsait törték le; kedvenc helyein magától megnyílt, mint régen, a címlap előtti tiszta papír is megvolt, ahova a családfő híven bejegyezte a gyermekek születésének s halálának, házasodásának vagy férjhez menetelének napját. Ott volt saját kézirata is; olvasta, mikor házasodott meg, mikor születtek gyermekei, három meghalt, kettő él - isten őrizze meg őket a sors csapásaitól, jobban, mint apjokat -, csak neje halálának napja nincs még beírva, hogy is írhatta volna be, hiszen azóta nem volt otthon, hanem be fogja írni - ó, ez el nem mulasztható kötelesség.

És írt, nehezen írt - mily rossz a toll, a tinta meg fehér, valóságos szégyen, semmi sincs a háznál -, de azért írt és sokat szenvedett. Neje halálának emléke egészen felújult benne, elképzelte, hogy a szegény asszony, aki az immár az egész környékben kiütött oláh fölkelés elől egy éjjel futott el innét a közel városkába, mennyi ijedséget állhatott ki; ő akkor nem volt otthon, jött, futott, repült volna, de lehetetlen volt; Kolozsvárott megbetegedett - istenem, minő napok voltak ezek -, de hiába sietett volna hozzá, halva találta volna; el sem temethették illendően, ideiglenesen a városi templom sírboltjába tették le holttesteit, s csak később szállították ki a családba, nem is tudja, mikor, ő akkor már nagyon beteg volt, halálos beteg, most is az, talán sohasem gyógyul meg egészen.

E folytonos felindulás és évdés fölemésztették lelkierője maradványait. Az egykor tevékeny férfiú méla, álmodozó és ingerlékeny különc lett. Se munkára, se mulatságra nem tudta magát összeszedni; mindkettőt megkísérle ugyan, de mindannyiszor visszasüllyedt bosszúságába és merengésébe, ami aztán egész elemévé vált.

Hol is keresett volna szórakozást? Régi jó szomszédai nemigen látogathatták; egyik a csatatéren maradt, másik fogságban szenvedett, harmadik bujdosott, s ha mégis valaki jöni talált, restellte, bosszankodott, mert még meg sem vendégelhette becsületesen. Akaratlan és szüntelen csak a forradalomra és az oláh pusztításra fordult a beszéd; Radnóthy is panaszkodott, vendége is. Emlegették a régi jó időket, a vármegye, az ország dolgait és szívökből elkeseredtek. Radnóthy nem olvasott hírlapot, gyűlölettel fordult el mindentől, ami az új korszak szüleménye volt, lett legyen az eszme, ember vagy nyomtatvány; egyik-másik vendégétől tudta meg, hogy mi újabb történik a két magyar hazában, mily rendeleteket ad ki Bach miniszter, ki lett Erdély kormányzója, hány területre olvasztották össze a magyar megyéket, székely és szász székeket, hogy idegen tisztviselők lépik el Erdélyt, német lábra állítanak mindent, még a faluk magyar nevét sem igen tűrik. Az ily s ehhez hasonló újságokat bárhányszor ismételték előtte, mindig szörnyű méregbe jött, amely a beszéd folytán mély bánattá szelídült, s a végén keservesen elsíratta a magyar alkotmányt, nemzetet és királyt.

A vendégek szórakoztatás és enyhítés helyett még ingerlékenyebbé és búskomorabbá tették. Csak akkor derült fel, ha egy-egy gúnyos adomát hallott az idegen, leginkább Galíciából Erdélybe rendelt tisztviselőkről, az úgynevezett Bezirkerekről, különösen arról, aki a megyében az ő helyét foglalta el. Ilyenkor nevetett, aztán nagyot sóhajtott, s el-elmormolta fogai közt:

Galiciát kisöpörték,
A szemetet kiöntötték,
A szemétből gomba termett,
A gombából Bezirker lett.

Ez volt az egyetlen nóta, amelyet néha elfütyült vagy elmormolt, az egyetlen új dolog, ami tetszését megnyerte. Mindig elmosolyodott, ha ajkára jött, aztán sóhajtott, s megint elkomorult.

Legrosszabban töltötte ünnep- és vasárnapjait. A templomban sem találhatta föl a vigaszt és nyugalmat. Mit ér, hogy ülőhelye bántatlanul áll a szószék közelében, a kántor híven kikeresi számára az éneklendő zsoltárt, ha nem látja kedves tiszteletesét, akivel együtt vénült meg. Néhány hónap óta egy fiatal lelkész szolgál, akit sehogy sem tud megszokni, ki nem állhatja bajszos és szakállas arcát, rövid imádságait, amelyeket áhítatosan reszkető hang nélkül mond el, világias prédikációit, amelyek valóságos hírlapi cikkek, s kivált azt a sok új szót, ami éppen botrány. De hagyján, csak kegyúri kötelességeit teljesíthetné. Meg kellene fedetni a templom rozszant födelét, javítani valamivel a lelkész leolvadt fizetését, és nincs pénze. Ez több volt bosszúságnál, fájdalom volt, s még inkább elrontotta vasárnapjait, a már csak emlékezetben élő jó vasárnapokat.

Szégyellni kezdte szegénységét, mint valami bűnt, s koronként hozzáfogott gazdasága rendezéséhez, nagy hévvel, kevés kitartással, ide-oda kapkodva, nem tudván magát feltalálni a változott körülmények között. Először is elcsapott tisztartójával gyűlt meg a baja, aki ugyan kitakarodott az udvarból, de roppant hosszú számadást hagyott hátra, s nem éppen szerény követelésekkel állott elő, s pörrel fenyegette hajdani gazdáját, ha ki nem elégíti. Radnóthy egy zugba lökte számadását, levelét, azzal a meggyőződéssel, hogy nem lehet oly törvényszék, amely tisztartójának igazat adjon, aki a zavaros időt és távollétét felhasználva, csalta-lopta, s

mindezt még meg is akarja fizettetni vele. Az egész ügyre többé nem is gondolt, s új tisztartó keresésével töltötte idejét. Hirtelen nem talált kedve szerintit, s minthogy most különben nem is adhatott nagyobb fizetést, s leginkább maga akart gazdálkodni, ideiglenesen egy írástudó közszéky gazdát vett föl, akit csak számtartónak nevezett, mert a csekélyebb fizetéshez csekélyebb cím illik. Hanem azért oly fennhéjázó parancsolatokat adott ki, mint gazdasága virágzó idején. Emellett igyekezett mindent a régi lábra állítani vissza. Mindenütt kerestette régi szakácsát, egyik jobbágya fiát, akit ő taníttatott volt ki a főispán udvarában, mert neki csak az tud főzni; de minthogy e híres szakács a forradalomban egy tábornok konyhájához szegődött, s azóta senki sem hallotta hírét, kénytelen volt szakácsnőt fogadni. Fogadott is Kolozsvárról egy meglehetősen drágát, aki gazdasszony cím alatt el is foglalta a konyhaépületet, de nemigen volt miből gazdasszonykodnia. A háromszori csengetés újra divatba jött. A bivalost letette törvénytelen béresi méltóságáról, noha a bivalok száma csak egyetlenegyre apadt. Hozzákezdett udvarháza javításához is, de csak annál maradt, hogy új kőcímert csináltatott. A pajtákat és istállókat egészen újra akarta építtetni, pedig nem volt többje annál a három lónál, amelyekkel hazajött, néhány ökörnél és tehénél, amelyeket otthon talált.

Majd lesz, mondá sokszor, rendet csinál, fölmondja a bérbe adott földeket, maga fog műveltetni mindent, fenyegette a curialistákat, hogy adják vissza elfoglalt földjeit, mert törvényszék elébe állíttatja őket, katonákat hozat rájuk, de másnap már mindenről megfeledkezett, új bosszúság törülte el a régit, most az adó miatt pörölt a jegyzővel, majd a közmunkát sürgető falusi bírót kergette ki szobájából, vagy pedig búskomoly melájába süllyedt, s napokig nem lépte át küszöbét.

Ilyenkor a legtöbbször olvasott. Előszedte megmaradt könyveit, még egyszer áttanulta a magyar törvénytárt és történelmet, s politikai elmékedésekbe merült. Szorosan véve nem tartozott azon két politikai nagy párt egyikéhez sem, amelyek egy századnegyed óta oly szenvedélyesen küzdöttek egymással a megye- és országgyűléseken. Nem volt kormánypárti, de teljesen ellenzéki sem, természeténél fogva hajlott a konzervatizmushoz, de fogékonysága s a közhangulat a reformok felé ragadták. Becsületes táblabíró, derék magyar nemes volt, aki büszkébb öseire, mint kiváltságaira, s akiben a régi s új eszmék sajátságos vegyületben olvadtak össze. A nemesi tekintélyre sokat tartott, de atyai indulattal viseltetett jobbágyság iránt, s az úrbéri ügyekben mindig a szabadelvűekkel szavazott. Látköre korlátolt volt, a vármegyeháza ablakából szemlélte a világot, de ösztönszerűleg visszariadt a kihívó kockázató politikától. Nem sokat olvasott, keveset beszélt, de annál tevékenyebb tisztviselő volt, általában áldozatra kész hazafi, aki egész optimizmussal csüngött nemzete jövőjén. Most pesszimista vált belőle. Bár a forradalmat betegágyban élte át, s csak egypár hét óta van otthon, politikai érzülete egészen megváltozott. Az ellenzékiesség a legmélyebb gyűlöletig fejlődött ki benne, de egyszersmind megutált minden reformot. Vádolta önmagát, hogy ő is elősegítette az ősi alkotmány alapjának megrendítését. A nép iránti jóindulata elenyészett, hiszen saját oláh jobbágyságai dúlták fel udvarházát, akikkel annyi jót tett mint magánember, s akiknek érdekéért küzdött a közpályán. A köz- és magánjogi reformok rögtönzéséről és erőszakoltságáról elmékedett, s minél többször olvasta a régi magyar törvényeket, annál inkább bámulta a régi alkotmányt s az ősök bölcsességét. Most sehol sem látott hiányt; kegyelettel olvasott át minden elavult törvényt, megsíratott minden összeomlott intézményt, s az állambölcsesség követévé vélte feltalálni a megyei rendszerben. A hajdan tevékeny férfiú, aki elméletekkel nem bajlódott, tétlenségében szemlélődővé vált. Visszaélte magát a múltba, s mind arról álmodozott, hogy mi módon kellett volna a magyar nemzetnek kifejlődnie. Rögeszméjévé lőn, hogy a demokráciai eszmék tették semmivé a magyart; elfordult a jelentől, s gyönyörrel olvasta a múlt lapjain a magyar nemzet, azaz a nemesség örök dicsőségét.

- A nemesség szerezte e hazát - mondogatta magában -, nyolc századon át, a legnehezebb körülmények között is, jól-rosszul meg tudta tartani, sohasem vesztette el egészen, egyszer került a demokrácia kezébe, s ím örökre elveszett.

Ez elmélkedő álmódzások között elfeledte, hogy gazdálkodni kellene, s már egypár nap óta nem tette meg szokott gazdasági körútját. Ki-kiindult hát a komondor kíséretében, hogy mint hajdan, saját szemével lásson dolgai után. Benézett az istállóba, beszélt a kocsissal, de nem meglevő lovairól, hanem a hajdaniakról; dicsekedett velök, sajnálkozott rajtok, s elballagott, meg sem mondvá, hogy tulajdonképpen miért jött. A csűrben mind azokat a régi nagy asztagokat és boglyákat emlegette, amelyek sehol sem voltak, s nem figyelt a számtartóra, aki a leendőkről okoskodott. Némely cselédjét, ahelyett hogy munkára ösztönözte volna, restségre szoktatta, mert sokáig elbeszélt velök udvarháza földulátásáról, és ismételve megkérdezt minden apró részletet. A napszámosokat rendesen szidalmazta, hogy oly drágáért dolgoznak, holott hajdan mint jobbágyoknak ingyen kellett dolgozniuk. A kertben legtöbbit a beomlott kő-Neptunnal vesződött, így is fölállította, amúgy is, s midőn teljességgel nem akart jöni orrán-száján a kis patak vize, fenyegette a kertészt, aki nem volt már szolgálatában, hogy megtanítsa becsületre. Aztán sétált egyet, s eltévedt a gyom-felverte ösvényeken, s csak nagy bajjal ért el malmához, gazdasága egyik fő jövedelemforrásához; nézte a malomkerekek forgását, hallgatta a víz moráját, s nagy-fáradtan tért haza ebédelni, szentül hívén, hogy egyet-mást valahára rendbe hozott.

Ebéd alatt rendesen elkomorult, egyes-egyedül ülven a nagy, kongó ebédlőben és sokáig várakozva az ételekre. Ritkán ízlett valami; az új gazdasszony nem tudta jól készíteni kedvenc ételeit, amiért sokat zsémbelt Istvánra, István meg a gazdasszonyra. De valóságos étvágya alig volt ezeriben egyszer. Néha csak megkóstolta az ételeket, aztán merőn nézett a levegőbe. Látni vélte családját, vendégeit, akik hajdan körülültek e hosszú asztalt. Az asztalfőn neje foglalt helyet, itt egyik jó barátja, túl a tiszteletes, aki mindennapos volt a háznál, jobbról fia, akit, isten tudja, mikor lát, balról lánya, aki Bécsben van s így tovább. Oly élénken látta mindeniket, mintha valósággal ott ülnének, hallani képzelte őket, amint susognak, nevetnek, tréfálkoznak. A látomás eltűnt, megjelent, újra eltűnt, és nem látott senkit, csak az asztal végén ülő jurátusát, aztán azt sem látta, de mintha hirtelen benépesülne a terem, több volna a vendég, poharak csendülnének, felköszöntések hangzanának, és zene riadozna, mint annyiszor neve napján. Valóban nem álmódott, kinn a tornácon cigányok húzták, a régi jó szokás szerint neve napját akarva megtisztelni. Ő nem is tudta, hogy ma neve napja van, bámész arccal hallgatta a jól ismert nótákat, de csakhamar e kiáltással szakította félbe:

- Elég már, elég! - és szíve eltelt keserűséggel.

Délutánjait nagyrészt a tornácon töltötte. Unta magát, és sokáig elnézett mindent, udvarháza árnyát a folyóvíz tükrében, az eszterhaj fecskefészkeit, egy-egy légben úszó karvalyt, a vándorfelhőket, a naplementét s a szürkületben nyugtalanul repdeső denevéreket. Amint sötétült, s megkondult az esteli harangszó, mind elhagyottabbnak érezte magát; némi gyűlöléssel nézett le a falura, ahol világosodtak az ablakok, összecsoportosult a család, vígan fogott vacsorához, hamar kioltotta a gyertyát, és édes álomra merült. Ritkán vacsorált, sokáig kinn ült, mert került az álom, de ha elálmosodott is nem könnyen aludt el, nem engedték kísérteties látomásai, s fel-felköltötte a zaj.

A puszta vagy romlásnak indult épületekben mindig hallhatni bizonyos rejtélyes hangot, amely félelmet, baljóslatot kelt a lélekben, nem hagyja aludni a nyugodni vágyót, s megbabonázza az álmokat. Szüntelen fű bennök a szél, nem tudni, honnan. Eleinte alig hallható zokogással kezdi, aztán nagyot sóhajt, mintha azt mondaná: „Jaj!” - s valami lehull, vakolat vagy tégladarab; majd dörömbölni kezd, s kinyit egy ablakot vagy ajtót, amelynek megrozsdásodott

sarka csikordulva ríja: „Fáj, fáj!” Máskor egyhangú „kip-kop” dobogások hallszanak, amelyeket egy-egy mély „huh” üvöltés szaggat meg; hirtelen csend áll be, de nem sokáig tart, halk nyöszörgés reszkedez, a kisgyermek sírásához hasonló, amely lassanként tompa zúgássá erősödik, s heregni kezd az egész épület, mintha vihart érezne, s összeomlani vágnék. Radnóthy órákig elhallgatta e hangokat ébren s félálomban. Úgy rémlett neki, mintha szellemek látogatnák, akik nem nyughatnak a sírban, múltakról suttognak, gyönyörködve tépik fel sebeit, s reá akarják döntení a házat koporsóul. Hánykódásai közben eszébe jutott minden, ami szívének valaha fájt. Ifjúkori vágyai és szenvedései; a megyei pártharcok és ellenségeinek cselszövényei, rágalmai; a férji és szülői gondok; három gyermekének halála és haldokló neje; honvédhuszár fiának harci küzdelme, új meg új alakban: most egy ágyúgolyó zúzza szét karját, majd egy kozák lándzsája szúrja agyon, s trombitahang és ágyúdörej tölti be a levegőt. Gyakran kiugrott ágyából, s félrehúzta a függönyöket. De minden csendes volt; a hold éppen a templom irányában szállott lefelé, a rejtélyes hangok is elnémultak, s ő nehéz, mély álomba merült, amely jobban kifárasztotta az ébrenlétnél.

Az ily éjszakákra virradó reggelek voltak legkomorabb órái. Meg-megszállotta a halál gondolata, s még inkább az, hogy megszakad benne a régi hírneves család. Egyetlenegy fiáról, aki a magyar hadseregben szolgált, a háború bevégezte óta semmit sem hallott; számtalanszor megsiratta mint beteget, mint foglyot, mint elesettet. Egyetlenegy leánya Bécsben volt felesége testvérénél, egy nyugalmazott ezredes özvegyénél, aki még ezelőtt két évvel, látogatása alkalmakor vitte volt el magával, hogy lásson egy kis világot, s gyakorolja magát a német nyelvben. A lányka egész ottmúlását néhány hónapra szabta, de a háborús idők odarekesztették, azóta nem tud felőle semmit. Írt ide, írt oda, hol fia, hol leánya után, most az ezredesnéné, majd barátjainak, kétszer küldött el hetenként a postára, mindhiába. István mindig üres kézzel jött vissza, hogy búsítsa urát, és szidalmat nyerjen fáradsága jutalmául, holott egész évi fizetését örömet odaadta volna a postamesternek, ha szánakozik rajta, s abból a nagy halom levélből odadob neki legalább egyet.

Ilyenkor aztán egész nap a gyermekekről folyt a beszéd; eldicsérték, elsajnálták a kis Gézát s a kis Erzsit, kik ugyan elég nagyok voltak már, egyik tizenkilenc éves, másik tizenhét, de ők jobb szerették így nevezni. A jó cseléd még akkor szokott volt erre, midőn ölben hordozta őket, az apa pedig gyöngéd pillanataiban mindig így szólott hozzájuk, s most folyvást e pillanatok varázsa alatt áll. A kis Gézából más körülmények között könnyen válhatnék alispán vagy éppen főispán; István tábornoknak szánta; hiszen mikor a méltóságos úr beteg volt, ő látta mint hadnagyocskát, s legszebben lovagolt az egész ezredben. A kis Erzsi a Küküllő mentén legszebb leánnyá nőhetett fel - folytatta az apa -, a régi jó időben mily jó szerencsét tehetett volna; István hozzátette, hogy egész Erdélyben nincs olyan leány, akármely gróf szerencséjének tarthatja, ha hozzámegy; dejszen látta ő az utolsó tisztújítás alkalmával, hogy nézett a főispán fia a még csak tizenöt éves lánykára, pedig az meg tudja ítélni a lányokat, a legelső gavallér Kolozsvárott.

Soha még a világon nem volt két ily derék és okos gyermek, ismételték untalan, és mélyen sóhajtottak reá. Ily beszélgetés alatt aztán szépen összebékéltek; az úr elfeledte, hogy a cseléd ma sem hozott levelet, a cseléd örült ura csendesedésének, és vigasztalni bátorzkodott. Sokszor meg is vigasztalta. Paraszt egyszerűségében annyi bensőséggel beszélt, oly mély hittel mondogatta: az Isten nem hagyja el, aki benne bíz, az Isten akkor szokta jóra fordítani az emberek dolgát, mikor nem is vélik, hogy Radnóthy úgy hallgatott reá, mint a papra. Remélni kezdett. Meg-megveregette a hú cseléd vállát, s enyhülve mondá:

- Hallgassa meg az Úristen kendet, s adjon nekünk még egy jó napot.

Egy ily, legalább jónak látszó nap csakugyan el is érkezett. Egy reggel nagy örömmel rohant be hozzá István, folyvást kiáltva: - Levelet hoztam, két levelet hoztam. - Radnóthy mohón kapta ki kezéből a leveleket, de nem merte mindjárt fölbontani, sokáig nézegette, s a remény és aggodalom fölindulásai közt is feltűnt neki, hogy többé nem címezik alispánnak, s a prédikátumot is kifeleadték. Több hónap óta ez az első levél; hajdan mindennap kapott kettőt-hármat, illően címezve; mindig a papírvágó ollóval vágta fel a pecsétet, s odaírta: vettem die mensis ekkor és ekkor. Most is az olló után nyúlt, haragudott, hogy ezt is elrabolták, s rosszkedvébe ismét visszaesve törte föl a leveleket. Egyik levél az ezredesnétől jött s összevissza, hol magyarul, hol németül volt írva, annyit mégis kivehetett belőle, hogy egy évig rendetlenül vagy éppen nem járt posta Bécsből Erdélybe, az ember hiába írt; sógora újabb leveleit csak a múlt héten vette, szám szerint tízet, eltévedtek a rossz címzés miatt, mert ők nem laktak folyvást Bécsben, hanem hol Grazban, hol Salzburgban; szegény testvére halálát

nagyon sajnálja, bizonyosan rosszul ápolták, hibásan gyógyították, hiszen egész Erdélyben alig van valamirevaló orvos, a nyáron lerándul Erzsivel, s ott tölti az őszt október végéig.

Erzsi is mellékelte a levélhez egy kis cédulát, amely így hangzott:

Kedves papa! Sokat búsultam szegény mama halálán - papát sokszor emlegetjük -, küldjön nekem egy kis pénzt - a télen sok báliruhát csináltattam -, aztán tavaszra és nyárra is kell -, máskor többet írok - most nem érkezem -, megyek egy soirée dansante-ba - ott lesz Kahlenberger kapitány is -, igen mulatságos ember. Csókolja Erzsi. Papa el ne feledkezzék a pénzküldésről.

A másik levél Milánóban kelt, s úgy látszik, fiának egyik barátja írta, akivel együtt sorozták be. Az egész rövid tudósítás oda ment ki, hogy Géza már régóta beteg, még most is kórházban fekszik, ezért nem írhat, de - hála istennek - túl van már a veszedelmen, s több tekintetből jó volna neki egy kis pénzt küldeni.

Bármennyire örült, hogy gyermekeiről bizonyost tudhat, mégis e levelek leverően hatottak reá. Egy kis vigasztalást, a szeretetnek egy kis melegét várta, vagy legalább körülményes tudósítást - és száraz jelentést kapott. Többször elolvasta mind a két levelet, meg-megütögette, hogy kirázkódják a rézpor, de akkor is csak annyit olvashatott ki belőle, mint azelőtt. Jólesett volna szívének elérzékenyülni, kibúsulni magát, s haragunnia kellett. A milánói levélre még elmondogatta: - Szegény jó fiam, édes kis Gézácskám, mennyit szenvedhetél! - de midőn sógorasszonya és leánya levelére jött a sor, kitört belőle a méltatlankodás: - Ez az Erzsi egészen más leány lett. Táncol, vigad, holott az anyja meghalt, bátyja betegen fekszik, atyja koldusbotra jutott. Négy sort írni is alig van ideje, mert bálba kell menni, hogy ihogjon-vihogjon valami Eggerbergerrel. - Még azt sem írja, hogy csókolja kezét engedelmes leánya, csak azt veti oda: „Csókolja Erzsi.” Ugyan ugye? Hogy fölvitte isten a dolgát. Fölfordult minden, megváltozott minden, még a gyermeki szív is. Sógorasszonyom rontotta el szegényt bizonyosan. De miért is engedtem, hogy magával vigye? Hiába... Úgy kell nekem!... Azt kívántam, hogy lásson világot, tanuljon meg jobban németül, művelődjék. Hiába!... A magyar nemesembernek mindig Bécs volt a paradicsoma, a magyar úriasszonynak jobban kell tudni németül, mint magyarul, csak úgy művelt. Úgy kell nekem!... Szegény Erzsit hogy elbolondíthatta nagynénje, az a cicomás teremtés, aki vénségére is nagy bolond vuklikat visel. S mennyi ostobaságot ír össze. Hogy nincs Erdélyben valamire való orvos. Neki semmi nem tetszik, ami nem bécsi, pedig ő, szegény, senkinek sem tetszik Bécsben; sosem volt sem szép, sem eszes, az ezredes is alkalmasint pénzéért vette el. Mennyire elütött boldogult feleségemtől, ha ő élne - istenem, ha élne: - be nem aggódnám ezért a rossz leányért.

Mindamelletts mindent elkövetett, hogy pénzt szerezzen össze, nemcsak beteg fiának, hanem bálozó leánya számára is. A jövedelem alig fődözte a folyó költségeket, a jószág újonnan beruházása pedig csak a kegyes óhajtások közé tartozott. Természetesen vagy kölcsönhöz kellett folyamodni, vagy eladni valamit. A kölcsönt mindjárt hazajövele után megpróbálta, de nagy kamatra is alig tudott egypár száz forintot összeszerezni, mert a kipusztított, elszegényedett s még folyvást gazdasági és kereskedelmi zavarban szenvedő Erdély Európa legpénztelenebb országa volt. Most nagy bajjal újra összeszerzett egypár száz forintot fia és leánya számára, de ez kezdetnek sem volt elég, emellett a gazdaság folytatása és saját magán-szükségei is pénzt igényeltek. Hajdani adóai, akiknek kötelezvényei udvarháza földulásokor elégték, részint kivándoroltak vagy elpusztultak, részint nem akarnak adósságaikról tudni, ügyvéde be is pöröltette őket, de az új törvényszékeket még csak most rendezik, a pör hosszasan folyhat, s az eredmény akkor is kétséges. El kellett tehát adni valamit, mit adjon el, csak ez lehetett a kérdés. A számtartó váltig javasolta, hogy az új félfödélű hintóért s a három

almásszürke lóért szép pénzt adnának, úgy sincs szükség rájuk; a hintó használatlanul romlik a rossz kocsiszínben, a majorság költ benne, a lovak meg ok nélkül eszik a sok drága zabot és szénát.

- Hát én mivel utazom aztán, számtartó uram? - csattant föl Radnóthy. - Azt akarja, hogy bivalokat fogassak hintómba? A számtartó uraméból eszi-e az a három ló a zabot és szénát, hogy úgy sajnálja? Ki az oka, hogy a hintó romlik? Tüstént csináltassa meg a kocsiszín, a kis sánta Mányi kergesse el a majorságot. Ezt még nem is tudtam. Miért nem mondotta előbb? Udvaromban én tudok meg mindent legutoljára. Ez valóságos szekatúra!

A számtartó nem merte megjegyezni, hogy a méltóságos úr, mióta hazajött, még egyszer sem fogatott be, sehova sem utazott, ha pedig éppen ki akarna kocsikázni, ott a gazdasági fogat, amelyet nemrég vétetett, azok is csak lovak, s ilyen nyomorúságos időben senkinek sem válnának szégyenére. Ehelyett egy nagy darab határszéli föld eladását indítványozta, amelyre a szomszéd birtokos, mint tisztje mondja, rég áhítozik, és jó pénzt megadna érte.

- Ősi birtokomból adjak el valamit - folytatta Radnóthy még hevesebben -, azt a szép darab földet? Soha. A nemesi birtok, számtartó uram, nem városi ház, amelyet adni-venni, cserélni-berélni lehet. Azt karddal szerezték, az szent dolog, az a családé, nem egy emberé. Úgy adom át fiamnak, amint atyámtól örököltem. Annak a grófnak adjam el, aki mindig ellenségem volt, alispánnak választásomat is ellenezte? Soha. Inkább éhen halok meg. Bezzeg szeretné az én szép földemmel kikerekíteni az ő dibdáb földjeit - semmi sem lesz belőle -, számtartó uram pedig ne cimboráljon az én ellenségem embereivel.

A számtartó most is hallgatott, nem merte megjegyezni, hogy az a szép darab föld az idén is vetetlen maradt, mert az elcsapott tisztartó nem bírta megműveltetni, sőt még azt is elmulasztá, hogy felébe adja ki; új indítvánnyal állott elő, tanácsolta, hogy állíttassa helyre pálinkafőzőjét, s árultassa saját pálinkáját a falu kocsmáján, mert bizony most a mástól vett pálinka árultatása keveset jövedelmez.

- Mit, én pálinkát főzsek, a fináncokkal vesződjem, törvénytelen adót szaporítsak? Számtartó uram, ilyeneket ne merjen nekem beszélni. A pipát is azért hagyom el, hogy ne szaglálódjanak utánam a fináncok. Én pálinkát főzsek? Hogy jut eszébe ilyesmi? Teremtette, nem tanácsolná azt is, hogy álljak be Bezirkernek, mert akkor több jövedelem lesz.

A számtartó nem mert egy darabig szólani. Radnóthy hevesen járt fel s alá, s folyvást a törvénytelen adó ellen dühöngött. Később, midőn csendesülni kezdett, a számtartó újra bátorságot vett; s az erdő eladását hozta szóba.

- Azt a szép erdőt! - kiáltá újra Radnóthy - az valóságos prédálás lenne. Nem tudja, számtartó uram, hogy ezelőtt egy hónappal is el akartunk adni belőle egy darabot, vagy ötven szekér fát, s mily keveset ígért a vásárhelyi pálinkafőző? Most sem ad többet. A jó gazdának mindent a maga idejében kell eladni, amikor ára van, s nem elpredálni, csak hogy pénzt lásson. Mindig úgy tettem és sosem bántam meg.

Valóban igazat mondott; hajdan jó gazda volt, s talán még most is az, ha nem éri annyi politikai és családi csapás, és jószága régi állapotjában van, de ez az örökös összetévesztése a múltnak és jelennek, hol büszkeségből, hol bánatból, hol bosszúságból, ez az örökös tervezés, tétlen álmodozás zavarba hozták minden dolgát, és szakadatlan keserítették. Most is alig egyezett belé az erdő eladásába, már megbánta, más tervet gondolt ki, s midőn mégis el kellett adnia, vigasztalhatatlan lón. Azt hitte, hogy az egész megye csak róla beszél, hogyan pazarolja erdejét, mily rossz gazda, mily koldus méltóságos úr, mily ütött-kopott alispán, aki meggyalázza egész múltját.

E pillanat óta fejébe vette, hogy el kell szegényednie, lassan-lassan kénytelen lesz eladni birtoka nagy részét, s az ősi jószág nem szállhat épen fiára. E gond egészen elnyomta azt az örömet, amelyet gyermekei feltalálása keltett szívében. Eddig gyermekeiért búsult, most meg mindig azon tépelődött, hogy miből fogja őket rangiokhoz méltóan eltartani. Mennyi költsége lesz ezután: leánya már eladó, fia egész ember, sógorasszonya meglátogatja e nyáron, akit illően kell fogadni; minderre pénz kell, s a mindennapi költségeket is alig képes fedezni. Kettőzött hévvvel fogott gazdasága rendezéséhez, és kettős hévvvel rontotta el mindazt, amit a jó számtartó valahogy rendbehozott. Kivált elfoglalt földjeinek visszaszerzése vált rögeszméjévé. Ha ezek most kezén vannak, ha curialistái teljesítik tartozásukat, talán erdejét sem kénytelen eladni, sóhajtott gyakran, az a gondolat pedig, hogy ősi birtokát idegen bitorolja, egészen föllázította.

- Miért menjek panaszra, miért pöröljek? - mondogatta számtartójának - még azt fogják gondolni, hogy nincs igazam. Ami az enyém, visszafoglalom; kiverem belőle azokat a gazembereket, panaszoljanak, pöröljenek, ők extra dominium, nekik nincs igazok. Ügyvédem mind csak halogatja a dolgot, még pört sem mert kezdeni, azt mondja, várjunk, amíg enyhül egy kicsit ez a fölfordult világ. Mire várni annyit, azzal csak az ő malmukra hajtjuk a vizet, kurtán kell őket fogni, hogy féljenek, rájuk kell ijeszteni, letörni szarvukat, fenntartani az auktoritást. Számtartó uram ahhoz nem ért, azért packáznak velünk. Megmutatom én nekik, hogy most is az vagyok, aki voltam. Induljunk tüstént, admoneálja curialistáimat, a maga módja szerint, egész ünnepélyességgel, hogy három nap alatt vagy kitakarodjanak birtokomból, vagy fizessék meg az eddigi tartozást, és szerződjenek újra: különben erőszakkal vettetem ki őket az utcára, amilyen igaz, hogy Radnóthy Eleknek hívnak, s maig is törvényes alispánja vagyok a vármegyének.

Ki az erdélyi viszonyokat nem ismeri, alig értheti Radnóthy földfoglalási ügy-baját. Az erdélyi nemeseknek rendes jobbágyaikon kívül még számos olyan számottevő emberök volt, kik némiképp hasonlítottak ugyan a jobbágyokhoz, de tulajdonképp nem voltak azok. A dolgozó kéz száma tevén a legtöbb a jószág becsét, majd minden gazdagabb nemes betelepítette nélkülözhetőbb curialis földjeit. E lakosok között különböző fokozat volt, s a vidék s viszonyok szerint hol curialistáknak, hol hurubásoknak neveztettek. Csak fejtől fizettek adót, de nem egyszersmind telköktől, amely nemesi volt. Napszámban dolgoztak a földesúrnak, vagy rendes cselédi szolgálatot tettek, vagy éppen haszonbért fizettek. Midőn a jobbágyok fölszabadultak, a curialisták viszonya a földesúrhoz természetesen a régi maradt. A legtöbb curialistának nem férvén fejébe, hogy miért nem szabadult föl ő is, holott sorsa hasonló volt a jobbágyokéhoz, kezdte megtagadni eddigi tartozását, a forradalom folyama alatt pedig éppen oly sajátjának tartott minden kezén lévő, mint a jobbágy, sőt még foglalt is hozzá valamit. Kivált az oláh curialisták voltak erőszakosak, s foglalásaikhoz még akkor is ragaszkodtak, midőn más nemű kihágásokkal már föl kelle hagyniok. Ez állapot 1850-ben még teljes virágzásban állott; Bach kormánya éppen nem sietett a bajt orvosolni; az új tisztviselők, akik ellenszenvvel viseltettek a magyar nemesség iránt, inkább a curialisták érdekeit pártolták, s a közigazgatási eljárástól a törvényszékire utasították a földesurakat. Csak később kezdett rendes kerékvágásba zökkenni e kérdés, de még ezután is nem egy pörre adott alkalmat, s folyvást táplálta a magyar és oláh elem közti súrlódást.

Radnóthynak számos ily curialistája volt, különösen az oláhok közt, akik a falu lakosságának felét tették. Közéjük tartozott hajdani kertésze is, akinek alig négy éve, hogy új házat építtetett, s eddigi illetékét egy jó darab kukoricafölddel toldá meg. Erre haragudott leginkább, nemcsak azért, mert legtöbbet bitorolt, hanem azért is, hogy a régi gazdasszonyt elcsábította a háztól, és nőül vette. Emellett gyanúja volt reá, hogy udvarháza kipusztításakor egy kézre játszott a dúló népcsoporttal, s a gazdasszonnyal együtt sokat eltakarított föllelhetőiből. E

legghátlanabb és leghatalmasb ember megbüntetésével akart példát adni a többieknek, azért a három nap eltelte után először is ehhez küldé Istvánt, hogy nézze meg, vajon kiköltözött-e már lakából.

István nagy kedvvel teljesíté e parancsolatot, ő is haragudott a kertészre, mert elszerette előle a gazdasszonyt, akire hajdan ő is kacsingatott volt, kiszemelve végnapjai gyámolául, s midőn visszatért, egész kárörömmel jelenté urának, hogy - engedelemmel legyen mondva - a kertész azt kérdezte tőle: megbolondult-e Radnóthy Elek uram, hogy ily ostobaságot izen neki; a ház, a föld az övé, adót is ő fizet tőle, az az ő udvarháza, most már ő is úr, nincs különbség köztük, száz kicsapott alispán is jöhet reá, mind kiveri őket.

- Majd meglássuk, holnap olyan példát teszek rajta, hogy az egész falu elhül belé - mondá Radnóthy, akit ez esemény egészen fölpezsdített -, kend meg ne szóljon senkinek, megtudhatnák a falusiak, besúghatnák a kertésznek; hajnalban minden cseléd itt a tornácon legyen, adjon nekik bőven pálinkát, a számtartó is itt legyen, kend aludjék egész délután, s ne feküdjék le az éjjel, hogy engem minél korábban fölkelthessen.

Hajnalban az udvarház tornáca egész hadiszállássá változott. Radnóthy fölfegyverezte cselédeit, kard és puska hiányában, kit amivel lehetett. István rézfokost villogtatott, a béresek vasvillával hadonásztak, a bivalos petrencés rudat emelt, a kocsis ásót élesített, a darabont egy kaszát egyenesített ki. Maga Radnóthy kardot kötött, egy nemrég a padláson megtalált régi kardot, amellyel hajdan a megyegyűlésekre járt. Mint a jó hadvezér, bátorígtatta csapatját, töltötte nekik a pálinkáspoharakat, és pirongatta a számtartót, aki folyvást le akarta beszélni az erőszakos lépésről. Egész elemében volt, megyei brachium vezetőjének képzelte magát, mely minőségben - mert Erdélyben az alispánok vezették a brachiumot - hajdan annyiszor hajtá végre a törvényt.

E kellemes izgatottság mozgékonyá s még tréfássá is tette: szóval hazajötté óta ez volt első vidám napja; mintha vesztét érezte volna, oly jólesett neki e bizarr szeszély, s általa mintegy enyhülni látszott.

Hosszas készülődés és tervelgetés után végre kiindultak. Elöl ment a komondor, mint valami előrs, utána István, aki hadnagyként vezette a többi, hátul ballagtak a vezérek: Radnóthy és a számtartó, ez utóbbi nagy kénytelenséggel emelvén egy dorongot. A konyhaépületnél tartalékcsoportul hozzájuk csatlakozott a gazdasszony és a kis santa Mányi, akik nem voltak ugyan fölfegyverkezve, de annál többet fecsegték, sáptóztak. Minél közelebb érkezett a csapat az ostromlandó házhoz, annál inkább csillapult vérszomja. A bivalos arra emlékezett, hogy a kertésznek puskája van; a béres pisztolyairól is tudott valamit, ami a darabontot nagy félelembe ejté. Maga István is gondolkozóba esett, különösen arról gondolkozott, hogy mily jó lenne, ha a kertésznek nem volna puskája, de még pisztolya sem. Azonban késő volt minden habozás. A komondor megkezdte már a támadást, összetűzvén a kertész kutyájával, mire aztán István jelt adott a rohamra, szívére kötvén a csapatnak, hogy a puskától ne féljenek, azzal csak egyszer lehet löni, s ha akkor az ember a földre dobban, kutya baja sem lesz, s egy ugrással semmivé teheti az ellenséget.

Csakugyan az történt meg, amitől féltek. Az álmából fölvert kertész puskával állott ki a küszöbre, csúnyán fenyegetőzött, hogy aki közel jő, lelövi, mint a kutyát, s célozgatni kezdett. Legelőször a darabont ijedt meg, s követvén István utasítását, ledobbant a földre, miáltal a jobb- és balszárnny egyaránt zavarba jött, mert a többiek s maga István is megfélemlítvén a hadicselről, futásnak eredtek, s mind keresztülbuktak rajta. Csak a vezérek állottak még az egész csapatból, de ezek támadás helyett egymással küzdöttek; ugyanis Radnóthy kihúzván kardját, egymaga akart rárohanni a kertészre, amit a számtartó jónak látott meg nem engedni, s félre húzta-vonta urát. Szóval, az egész hadjárat dugába dül, ha a véletlen nem segít.

- Az istenért mit csinálsz, itt emberhalál lesz, tedd le azt a puskát! - sikoltá a kertész felesége, s elkezdett sírni.

- Menj be innét, ez nem asszonynak való dolog - csitítá, és tolta be feleségét a kertész.

- Egy tapodtat sem megyek, inkább engem lőj meg; add ide a puskát. Gyilkos akarsz lenni? Gyilkos... Gyilkos... gyilkos! - rikoltotta az asszony, megragadva a puskát, hogy férje kezéből kitekerje.

- Ejnye, teringette, ereszd el azt a puskát, hiszen nincs megtöltve, nem is az enyém, a jegyzőé, a minap hagyta itt, hogy vigyem be a városba igazítás végett - nyugtatá feleségét a jó férj.

E nyilatkozatra kezdé magát összeszedni a csapat. Először István vőn újra bátorságot, szörnyen szégyellvén megfutamodását. A többi követte, s a kertészt, aki még mindig feleségével küzdött, csakhamar körülvették. Ekkor minden ponton megkezdődött a támadás, s valóságos hadilárma keletkezett. István elől birkózott a kertésszel, a béres hátul ütötte ugyancsak a kertészt. A kertészné sírva, nyelve, átkozódva seprűzte a kocsist. A bivalos rettenetesen forgatta a petrencés rudat, nem ütött ugyan senkit, de hangjával majdnem egy ostromágyút helyettesített. A gazdasszony szidalmazta a kertésznét, a hajdani gazdasszonyt, a kis Mányi mind azt visította: - Jaj, csak a méltóságos urat meg ne ütnék! - A szomszédból odagyült kutyák versenyt ugattak az udvari komondorral s a kertész kutyájával; a számtartó pedig, aki tétlenül állott, s csak Radnóthyt igyekezett védelmezni, koronként föl-föl sóhajtott:

- Uramisten, mi lesz ebből?

- Az lesz, számtartó uram - felelt Radnóthy kardjával suhintva -, hogy visszafoglaljuk telkünket, s elrettentő példát adunk a többieknek. No csak szaporán, munkára! Vessétek ki a gazembert feleségestül, bútorostul, gyermekestül - folytatá a küzdőkhöz fordulva -, az utcára vessétek ki, a világ csúfjára. Aki legelőször kiveti, az lesz helyette curialistám.

- Dejszen megkeserüli ezt méltóságod - dühöngött a földre nyomott s eldőngetett kertész hirtelen fölugorva, s Radnóthy elé állva -, olyan pörbe keverem, hogy odafizeti mindenét utolsó fillérig, s a tömlőcben rothad.

- Mit? Még az orrom alatt mersz hadonászni, te rabló, te tolvaj! - kiáltá Radnóthy hirtelen haragra gyúlva, s hozzávágott kardjával.

- Jaj, gyilkos, kiontotta véremet, megbénított, s szerencsétlenné tett egész életemre. Segítség, segítség! - ordítá a kertész, ahogy száján kifért, örülve a karjára kapott nem mély, de jókora sebnek. Rohant a faluba, fellármázni az embereket, panaszra szaladni a jegyzőhöz, aki tüstént kocsira ültette, s azon véresen küldé a kerületi biztoshoz, maga pedig sietett lecsendesíteni a falusiakat, akik már vasvillára kaptak, az oláhok a kertész s némelyek a magyarok közül Radnóthy segítségére sietve.

- Megmondtam, hogy ez lesz belőle - mondá a számtartó, dorongjával döfölve a kerítést. - Nem hitt nekem a méltóságos úr, s íme mekkora baj gyűl fejünkre.

- Mit mondott meg, számtartó uram? Nem mondott meg semmit, ostobát mondott mindig. Mi lesz belőle? Hát abból mi lett, midőn ezelőtt húsz évvel elszántott földemet fölfegyverzett jobbágyaimmal szereztem vissza, csúfosan elervén szomszédom embereit? Pedig az sokkal csekélyebb dolog volt. Tudom én a törvényt, azért tettem cenzúrát Marosvásárhelyt a királyi táblán, azért szolgáltam sokáig a vármegyét. A nemesember kúriáját vérig oltalmazhatja, azért van kardja, még a megyei brachiumot is visszaverheti, ha tetszik. Hát cselédjét ne verhetné ki saját földjéről?

- Rég volt az, méltóságos uram! - jegyzé meg félénken a számtartó.

- Rég volt, rég volt! De csak annyira föl nem fordult a világ, hogy kúriámat is elvitassák tőlem. Elvették jobbágymat, ám legyen, adót fizetek, isten neki, de szeretném én látni azt a prókátort, aki kúriámat elpörli. Majd megmutatom én, mi az igazság, egy törvénytudó emberrel nem lehet oly könnyen elbánni.

Ezalatt a kertész kiköltöztetése derekasan folyt. A kertészné kezét tördelve átkozta magát; ő az oka mindennek, ha férjét lőni engedi, szegényt nem aprítják össze, ő nem özvegy, gyereke nem árva, s kétségbeesve borult Istvánra, aki hajdani gyöngédségének némi maradványával vezette ki gyermekével együtt. A többiek a bútorok kihányásával foglalatoskodtak. A kis Mányi megismert egyet-mást, ami az udvarházból raboltatott el, s a gazdasszony segítségével diadalmasan gyűjtötte egy rakásba. Néhány pillanat alatt a kertésznek mindene az utcán hevert, a falusiak bámulatára, akik vasvillásan lepték el a tért, de a jegyző intésére minden erőszakosságtól tartózkodtak. Egyik előrenyújtotta nyakát, és tátott szájjal hallgatózott; a másik megjegyzé, hogy öméltóságát estig hűvösre téteti a kerületi biztos; a harmadiknak tetszett, hogy emberére talált a dölyfös kertész; a negyedik esküvel erősíté, hogy egymaga össze tudná verni az összes udvari cselédségét. Az asszonyok a kertésznét vigasztalták, elbeszéltették vele az egész véres históriát, s összezsápták kezöket. Egyik házát ajánlotta menedékül, a másik a bútorokat akarta behordani, a harmadik fennen nyelvelt, hogy maradjon minden úgy, amint van, amíg eljő a kerületi biztos, és igazságot tesz. Szóval, mozgásban volt az egész falu: minden sövénynél ugatott egypár kutya, s minden házajtóban sírt legalább két-három gyermek.

Radnóthy keveset hallott e megjegyzésekből, tetszett neki, hogy a lakosság mintegy elismeri felsőségét, és csendesén viseli magát. Beszédet tartott nekik, megmagyarázta a tulajdon szentségét, a curialis földek természetét, kijelentve egyszersmind, hogy mindenik curialistájával így fog bánni, s miután egyik béresét ünnepélyesen beikatta a visszafoglalt telekbe, diadalmasan tért vissza udvarházába reggelizni.

Néhány óra múlva számos csendőr érkezett a faluba. A jegyző parancsot kapott, hogy a házából kiűzött kertészt rögtön helyezze vissza, s oltalmazza eddigi jogaiban, míg a közte és hajdani földesura közt fennforgó viszályt az illető hatóság eldönti; továbbá utasítsa, segítse a csendőrtisztet az erőszakoskodók, közcsendháborítók elfogásában s a rejtett fegyverek kutatásában. A csendőrök nemsokára körülvették az udvarházat, letartóztatták a cselédeket, s kutatni kezdték a szobákat.

Radnóthy iszonyú dühbe jött, midőn a berohanó Istvántól megtudta, hogy mi történik.

Bár az új kormányrendszer súlyát eddig is érezte, de az első közvetlen érintkezés képviselőivel ujjászült, fölfokozott benne minden fájdalmat és gyűlöletet. Magánkívül járt föl s alá szobájában, kardját kereste, hogy megölje, aki először belép, azonban István elkapta előle a kardot, s abban a pillanatban már ellepték a csendőrök a szobát. Radnóthy némán és mozdulatlan állott, mintha kővé vált volna. Nem hitt szemének, oly lehetetlennek tartotta, ami történik, hogy dűhe bámulatba veszett. Némiképp magához térvén, megvetéssel vegyes büszkeséggel szemlélte, hogy veszik ki István kezéből ősi kardját, hányják föl ágyát, szekrényeit, s adják tudtára, hogy fogoly, és készüljön.

- Értem, hallok és protestálok minden erőszakoskodás ellen! - kiáltá Radnóthy, fölemelve kezét, mintha egy vármegyei egzekúció előtt állana - protestálok a törvénytelen ítélet ellen. Hallottatok, távozzatok kúriámból.

A csendőrtiszt egy szót sem értett magyarul, s csak nézett és bámult.

- Mégsem távoznak? - folytatá Radnóthy még nagyobb hévvel, a csendőrtiszt habozását beszéde hatásának véelve. - Nem tudják, hogy a nemesember kúriája szent, oda beeshetik az eső, szabadon járhat a szél, beleüthet a villám, de ember fia nem mehet soha, még a király sem, csak mint vendég, akit mindig szívesen látok, megvendégelek, s ha kell, védelmében kiontom érte véreimet. Tudják meg, ha nem tudják, távozzanak.

A bámuló csendőrtiszt magyarázatot kért a jegyzőtől, aki csak mosolygott az egész jeleneten, aztán megmagyarázta, hogy a méltóságos alispán úr két év óta aluszik, még most sem ébredt föl, s álmában beszél.

- Még egyszer mondom, távozzanak - ismételte Radnóthy mind hevesebben -, nemesembert nem szabad elfogni, csak ha tetten kaptott, ezt mondják törvényeink, s a törvényeket semmi világi hatalom el nem törölheti. Nem követtem el bűnt, csak vagyonomat védtem, amelyet a kormány nem akart vagy nem tudott megvédeni, majd kiviláglik a maga törvényes helyén; idézzenek a maga módja szerint rendes törvényszékre, meg fogok jelenni, ismer az egész vármegye, nem szököm el, van annyi vagyonom, hogy száz esztendeig is elpörölhetnek velem. Még egyszer ünnepélyesen protestálok az egész eljárás ellen, adják tudtára az illetőnek. Értették, távozzanak.

A számtartó mindent elkövetett, hogy urát lecsöndesítse, de ez senkit sem engedett szóhoz jutni. Végre is az csöndesítette le, hogy kibeszélte magát, s csak akkor engedett, midőn formából a csendőrtiszt rátevén kezét, elmondhatta tiltakozását e tetteleges erőszak ellen is, felelőssé tehetette érte, s fölhívhatta a jelenlevőket, hogy udvarháza és személye megsértése mellett a maga idejében tanúskodjanak. Ezután nem szólott semmit, némán ült fel a kocsiba, úri méltósággal mutatta ki a csendőrtisztnek maga mellett az ülést, mintha ez az ő kegyéből foglalna helyet; de midőn látta, hogy kárörvendő curialistái ujjal mutatnak kocsijára, a kertész-né szeme előtt költözik vissza a kertészi lakba, a kis sánta Mányi jajgatva s el-elbukva fut

kocsija után a falu végéig, s háza, a pusztulásában is drága udvarház, mindinkább eltűnik szeme elől, elkezdett köhögni, talán mert valósággal náthája volt, talán mert leplezni s elnyomni akarta fájdalmas felindulását.

Ez esemény sokáig foglalkoztatta az otthon maradtakat. A számtartó tízszer is elmondotta napjában a gazdasszonynak: előre megmondottam, hogy ez lesz belőle, most már fogadjon az ember új cselédeket, ha van miből, dolgoztasson, ha van kivel, ő bizony nem lesz oka, ha az egész gazdaság még jobban pusztulásnak indul. A gazdasszony csipőjére tette kezét és kérdezte, hogy ő kinek főzzön, bárcsak a kocsist ne fogták volna el, azt az áldott embert, és sírva forgatott ujján egy réz karikagyűrűt, amelyet a kocsis vett volt neki a múlt vásárkor. A kis Mányi ilyenkor mindig elkezdett püsszegni, s egypárszor azzal az indítvánnyal állott elő, hogy biz ő lúdjai közül behajt kettőt a városba, ott megsütteti a méltóságos úr számára, akinek a tömlöcben nagyon, de nagyon rossz kosztja lehet. A gazdasszony majd kövé vált csodájában - legalább ő azt mondotta -, hogy ez a kis béka mindenbe beleszól.

- Mit tudsz te ahhoz - pirongatta szegényt -, azt hiszed, hogy a méltóságos urat lyukba teszik, mint Marci cigányt, száraz kenyeret és vizet adnak neki; úgy él ő ott is, mint itt; te ostoba, takarodjál innét, őrizd a ludakat, ez a te dolgod.

A faluban szintén sokat beszéltek az eseményről. A megkezdődött vallatás végett számosan idéztettek a városba. Mindenik nagyon fontos képpel jött vissza, s rendesen a faluházánál állott meg, ahol őket a falu szájai még egyszer s a kerületi biztosnál és csendőrtisztnél is jobban kivallatták. Egyik azt mondta, hogy a kertész derekasan viseli magát, nem úgy, mint a méltóságos úr, aki sokat veszekedik a biztossal és a csendőrtiszttel, alighanem örökös tömlőcre ítélik. A másik mint szemtanú beszélt, hogy a méltóságos úr megbetegedett, ő látta, mikor orvost vittek hozzá, talán eddig meg is halt. A harmadik szomorúan adta elő, hogy a curiális földek dolga nem egészen tiszta dolog, egy darabig függőben marad, se a kerületi biztos, se a csendőrtiszt nem meri eldönteni, a császárhoz terjesztik föl, de bárhogy dűljön el a dolog - tette hozzá kiderülve -, a méltóságos úrnak mégis baja lesz, mert nem volt fegyverengedélye, kardot rejtegetett, erőszakot követett el; megháborította a falu békéjét. A negyedik mind arról mesélt, hogy mennyit vallatják ott az embert, mennyit írnak, már összeírtak egy szekér papírt, bizony Radnóthy uram oda fizeti jószága nagy részét. Az ötödik, azzal a nagy újsággal lepte meg a falut, hogy Radnóthy kiszabadul, nemsokára hazajő, hiába nincs többé vármegye, az úr mégiscsak úr marad, s a szegény embernek soha sincs igazsága. E hír nemigen talált hitelre. Mindnyájan kételkedve csóválták fejüket, a jegyző pedig azt mondta, hogy mindent de mindent elhiszen a világon, csak ezt nem.

Pedig e hír csakugyan igaz volt, Radnóthy kéthavi vallatás és fogság után kezességre szabadon bocsáttatott, s cselédjeivel együtt hazatért. Azonban pöre még nem végződött be. Tulajdonképp nem is pöre, hanem pörrei voltak. A curiális földek kérdése elválasztatott a többiektől, s az úrbéli törvényszékhez utasított. A csendháborítás, erőszak s a kertészen elkövetett véres bántalom mint külön bűnvádi pör indult folyamatba, de még nem volt bizonyos, vajon a polgári vagy katonai hatóság fog-e ítélni benne, mert ostromállapot lévén, kétes volt hovatartozása, s éppen azért az illőség eldöntése végett följelentetett a tartományi kormánynak. A rejtett fegyver ügyét a csendőrség nyomozta, de megakadt benne, mert nem tudta tisztába hozni: vajon a kardot csakugyan Radnóthy rejtegette, vagy a kis sánta Mányi dugta volt el a dűlős idejében, s minthogy gyanakodott, hogy Radnóthy egy Kolozsvárott rejtve tartott kardját hozta falura, s így bűnösebb, Kolozsvárott is nyomozást rendelt meg. Idejárult még egy negyedik pör is. Az elcsapott tisztartó, hallván, hogy Radnóthy elfogatott, alkalmasnak látta az időt saját sérelmével is előállani; számadása alól felmentést és kárpótlást követelt, s egyszersmind elégtételt a méltatlan bánásmódért. Szóval Radnóthy nyakig úszott a pörben, s helyzetét nagyon megnehezíté a vallatás alatti magaviselete. Tiltakozott minden ellen, s nem

ismerte el a hatóságok törvényességét, ami aztán mint újabb bűn jegyzőkönyvbe vétetett. Szerencsére leverte a betegség, így bűneit nem tetézhette újabbakkal, s alkalmas ürügyet szolgáltatott arra nézve, hogy kezességre kibocsátását több nyomatékkal sürgethessék. Ügyvéde mindent elkövetett kiszabadítására, de mindhiába; Radnóthy jó emberei, régi ismerősei közül senki sem tudott segíteni. Elvégre is sógornője, az ezredesné segített rajta, ki az ügyvéd fölhívására levélben egy Erdélyben állomásozó tábornokhoz, férje régi barátjához folyamodott, s fölkérte Kahlenberger kapitányt, Erzsi udvarlóját, hogy szintén írjon nagybátyjának, az erdélyi új kormányzók egyik legbefolyásosabb tanácsosának. A pártfogás s a betegség nagy bajjal megnyitották a lábadozó Radnóthy börtönét. Ő egészen egyébként tulajdonította a kedvező fordulatot. Azt hitte, hogy mind a polgári, mind a katonai hatóság megszeppent, s most az enyhébb, udvariasb eljárással akarják őt kiengesztelni s elsimítani az egész ügyet.

- Nem lesz belőle semmi - mondá ügyvédjének -, majd megmutatom én, kivel van bajok, majd megtanítom én ezeket a pápaszemes Bezirkereket, hogy mi a curialista, mi a tulajdon szentsége. Látszik rajtok, hogy sohasem volt birtokuk. Ami az enyém, nem másé, és ezt semmiféle ostromállapot meg nem változtathatja. A rablót szabad megölnünk, a tolvajtól szabad elvennünk, amit tőlünk ellopott. S tettem-e egyebet kertészemmel? Erőszak, csendháborítás-e ez? Ők az erőszakosak, ők a csendháborítók, akik fölforgatták a vármegyét, a királyi táblát, a guberniumot - mindent. S abból a kardból is mily nagy dolgot csinálnak. Képzelterni-e kard nélküli nemesembert, s ha a király magához hívatna ad audiendum verbum regium, így kard nélkül lépjek-e szobájába? S még tisztartómat is pártfogás alá veszik. Dejszen majd megmutatom én nekik, kivel van bajok. Majd otthon mindent úgy megírok, hogy tudom, nem teszik ablakukba. Ha ez nem segít, írok Szebenbe a kormányzóhoz, Bécsbe a miniszterhez, fölmegegyek a királyhoz, egész az udvarig viszem a pört, ha mindenemet ráköltöm is. Úgy bánni velem, mint egy paraszttal, mint egy jöttment emberrel, mint egy országos imposztorral. Égbekiáltó igazságtalanság, hallatlan gyalázat!

Az ügyvéd hijába magyarázta neki a változott viszonyokat, hijába kérte, hogy hagyja reá pöreit, s ne elegyedjék semmibe, nem tudta lecsöndesíteni. Radnóthynak betegség és szenvedés fokozta ingerlékenysége nem ismert határt. Szemére vetette az ügyvédnek, hogy ő is az új rendszer híve, mert az ügyvéd, csak hasznot lásson, minden időhöz alkalmazza magát. Az ügyvéd tűzbe jött, s elmondá neki, amit eddig titkolt, hogy kezességre kibocsátását egyedül az ezredesnének köszöni.

Ez felbőszítette Radnóthy; kiszabadulását nem tulajdonította ugyan az ezredesné befolyásának, de haragudott, hogy az ügyvéd az ezredesnének írt, s kérelemmel és könyörgéssel alázták meg a Radnóthy nevet.

- Nekem nem kell kegyelem - folytatta mind hevesebben -, kérjen, könyörögjön az úr magának. Ha ennyire kedveli ezt az új rendszert, álljon be Bezirkernek, ha úgy dicséri az ezredesné, vegye feleségül. Ez az úr dolga, nem az enyém. Nekem nem kell semmiféle kegyelem, semmi ügyvédi furfang, nem kívánok mást, csak az igazság bátor védelmét. Érti az úr?

Az ügyvéd látván, hogy semmire sem mehet vele, bosszúsán vált el tőle. Radnóthy nélküle utazott vissza jószágára, és lázas tevékenységgel fogott ügyei rendezéséhez. Ezen kívül alig érdekelte valami. Égette a gyalázat, s magánsérelem mintegy nemzeti sérelemmé alakult át elkeseredett lelkében. Személyét és földjét védve, hazáját és nemzetét hitte védeni, s mint olyan, aki a forradalomban nem vett részt, erre mintegy hivatva érezte magát. Amit a vallatás alatt csak rendetlenül és töredékesen mondott el, rendszeresen és bővebben akarta kifejteni. Valóságos emlékiratokon dolgozott. Folyvást szobájában ült és írt. A számtartó hijába jött be hozzá rendeletet kérni a gazdasági ügyekre nézve, azt felelte neki:

- Űsse a mennykő a kaszálást, aratást, első dolog visszapörölni a curialis földeket, s megtorolni a személyemen elkövetett gyalázatot.

Ekkor aztán tűzbe jött, s elmonda mindent, amit ír s amit még írni fog. Ha István a postáról levelet hozott fiától, aki már gyógyulófélben volt, vagy az ezredesnétől és Erzsitől, akik Erdélybe indulásuk napját is megírták, hirtelen átfutotta, s csak azt mondá: - Ó, ezek a gyermekek nem is tudják, mennyit kínlódom értök! - Ha vendég vetődött hozzá, bocsánatot kért tőle, mert sok dolga van, nagy pörei vannak, maga igazítja, nincs bizalma az ügyvédekben. Búskomor meláját, elfojtott évelődését örökös és kitartó harag váltotta fel. Járt alá és föl szobájában. Forgatta a régi törvénykönyveket, országgyűlési iratokat, beszélt magában, s nekiült írni. Egész fájdalmát, mérgét papírra öntötte, s midőn lepecsételte, címezte s a postára küldötte, enyhülten s büszke önelégültséggel kiáltott föl:

- No, meglássuk, mit tudnak mondani erre?

Egy pár hét múlva azzal a hátirattal kapta vissza küldeményét, hogy írjon a hivatalos német nyelven; valamely ügyvéd szignálása alatt; egyszersmind pedig bélyegtelen iratairól fölvétetett a Befund, s meghagyatott, hogy a 8/12 krajcárig pontosan kiszámított bírságot egzekúció terhe alatt fizesse be, amint ezt az újabb törvények rendelik.

- Miféle újabb törvények? Szeretném tudni, melyik diétán hozták, melyik közgyűlésen hirdették ki azokat az újabb törvényeket - kiáltott öklével a válaszra csapva, s mivel az nem felelhetett, megfelelt ő magának, folyvást tiltakozva ez újabb sérelem ellen. Később visszaküldött iratai olvasásába merült, s valahányszor kedvenc helyeit olvasta, fölriadva mormolta:

- Jól, nagyon jól megírtam. Bezzeg szeretnének elnémítani. Jól tudják, hogy nem tudok írni nyelvökön, mégis éppen azt kívánják. Jól tudják, hogy ügyvéd nem ír alá ilyesmit, s éppen erre akarnak szorítani. Hohó! Nem addig van az! Nem is elegyedem velök szóba, hadd pöröljön velök ügyvédem, úgys kedveli őket, azokhoz folyamodom, akik nekik parancsolnak, a kormányzóhoz, a miniszterekhez, a királyhoz! Még jobban és bővebben kifejtek mindent, s hogy tisztábban megérthessék, a szomszéd szász pappal lefordítatom németre. Hadd tudják meg valahára az ország valódi állapotját.

Újra nekiült írni, újonnan dolgozta ügyei védelmét. Az ívek szaporodtak, s még felét sem írta le annak, amit akart. Mindent odaírt, ami szíven feküdt, és sok olyant, ami szorosan nem tartozott a dologra, de szíve legmélyéből buzgott föl.

Megmagyarázta a régi úrbért, a curialisták viszonyait, de legtöbbet beszélt az oláh pusztításról, udvarháza földúlatásáról. Fölfejtette a kormányrendszer törvénytelenységét, veszélyeit; lerajzolta a tisztviselők tudatlanságát és önkényét. Íveket írt össze arról, hogy miképp kell rendezni az ország ügyeit s visszaállítani a régi rendet.

Elpanaszolta a személyén esett sérelmet, s bebizonyítani törekedett, hogy a nemesség tekintélye egyik legerősebb támasza a királyság tekintélyének. Lefoglalt kardjának is egypár ívet áldozott, elszámlálta a főbb háborúkat, kivált a poroszt és franciát, amelyekben azt ősei villogtatták.

Sokszor emlegette, hogy harminc évig szolgálta a megyét, s alispánsága alatt jobban folyt minden, mint most, s felényibe sem került. Védte a megyei rendszert, s visszakérte, követelte az alkotmányt. Idézte a Corpus Jurist, Werbőczyt, az Approbata és Compilata Constitutiót, Pragmatica Sanctiót; az 1791-i törvényeket s Anonymustól kezdve rendre a történetírókat. Többször átolvasott és kijavított minden ívet, meghányta-vetette az erősb kifejezéseket, de csak arra ügyelt, hogy olyasmi ne legyen bennök, amiért a magyar törvények szerint meg-

pörölhetnek. Oly erős szenvedéllyel csüngött a múlton, hogy föl nem foghatta a jelent. Egész álmvilágban élt, amelyben csak az volt való, hogy szenved, haragszik, fárad és vénül.

Ez idő alatt még inkább elhagyta magát: különben is kopott ruhája úgy állott rajta, mintha vasvillával hányták volna reá; hosszú borzas haja és szakálla még mogorvábbá tették. Mióta pörölt, folyamodványokon dolgozott, se gazdasági, se házi ügyekbe nem avatkozott. Reggel nem adott rendeletet számtartójának, délben nem zsémbelt gazdasszonyára, s Istvánt is csak reggel fölkeléskor, estve lefekvéskor szidta meg néha. Egészen irataiba merült; egy szép nyári délután még azt sem vette észre, hogy udvarháza előtt kocsi áll meg, s a Bécsből megérkezett ezredesné és leánya szobájába léptek.

- Ejnye, csúf ember, hát így kell fogadni a vendégeket? - sipított az ezredesné, egy idős, száraz asszony, akinek hosszú vendégfürtjei, igen jól összehangzottak kissé festett arcával; aztán föltette szemüvegét, s oly bámulattal kezdte vizsgálni sógorát, mint valami csodaállatot.

Radnóthy megfordult és feltekintett, de nem sógorasszonyára; leányát nézte, hosszasan nézte, és nem tudta megismerni, mert az megnőtt és elváltozott. Erzsi úgy állott előtte, mint báb a fodrász kirakatában, érzéketlen arccal s útias pongyolájában is cifrán és tetszelgőn. Sehogy sem találta föl benne a régi egyszerű Erzsikét, az ő kedves lányát, aki hajdan mindig oly vidoran ugrott nyakába, s telecsevegte fejét. Úgy tetszett neki, mintha már nem is hasonlítana anyjához: a vonások ugyanazok, de a kifejezés egészen más. A leány sem tudott atyjára ismerni; a kopott öltözet, beesett arc, hosszú ősz haj és szakáll oly kellemetlenül hatottak reá, hogy hirtelenében nem tudott mit csinálni. Atyjának merőn rászegzett, éles, átható szeme egészen megzavarta, s ahelyett, hogy hozzá szóljon, nagynénjét szólította meg, hol németül, hol franciául kérdezve tőle: - Vajon mi lelte szegény papát?

Az apa előtt még idegenebbé tette a lányt az idegen nyelvű csevegés. Erős fölindulása egy könnybe olvadt, ellágyult, s azt sem tudva, mit tesz, ölébe vonta lányát, s elkezdte simogatni.

- Erzsike, hát nem ismered szegény apádat, már nem is tudsz vele beszélni? Mennyit aggódtam érted és Gézáért. Lásd, miattatok vénültem meg, lásd ezt a sok írást, értetek dolgozom éjjel-nappal... Erzsike, kedves leányom, tedd le ezt a kalapot, egészen kiveszen a formádból, olyan vagy benne, mint egy komédiásnő. Nézz reám! Hát ismerj meg már!

- Ugyan ki ismerhetné meg, édes Elek sógor? - mondá az ezredesné - olyan, mint egy fáról szakadt. Miért hanyagolja el ennyire magát? Ez nem illik egy jónevű és előkelő nemesemberhez. Um Gottes Willen, miért nem vágatja le azt a nagy szakállt? Legalább borotváltassa be az állánál, ahogy most viseli minden úriember.

- Nem hosszabb a szakáll, mint a sógorasszony nagy, bolond vuklija, azt sem ártana levágni - csattant föl Radnóthy, mintegy örülve, hogy kiöntheti reá mérgét.

- Soha életemben ily parasztságot! Műveletlen, barbár ember! Ide jövök, megteszem a nagy utat Bécsből - így fogadni! Minden követ megmozdítok kiszabadításáért, öt hosszú levelet írok - úgy fogadni, hálátlan - fakadt ki sírva az ezredesné, s félájultan rogyott a karszékebe, mikor aztán, hogy jobban kifejezhesse magát, németre s franciára fordítá a beszédet. Ebből ugyan Radnóthy alig értett valamit, de elég volt szegény fejének a hang is.

- Hallgasson, édes papa, hallgasson, ne bosszantsa a jó nagynénit. Nem látja, hogy elájult? Szegény nagynéni, kedves nagynéni! - szólott közbe Erzsi, szemrehányóan tekintve atyjára s kifejtőzve karjai közül, hogy az ezredesné ápolására siessen.

- Hát a gyermek leckézi az apát? Hát ezt tanultad te Bécsben, erre tanított a te jó nagynénéd? Ezért küldöttem én neked azt a sok pénzt? Ezért jöttél haza? Te, te, te!... - kiáltá Radnóthy fölugorva székéről, s még tovább is beszél, ha vigyázatlanságból az ezredesné kis fekete kutyájára nem lép, amely oly csúnyán kezdett ugatni reá, hogy kénytelen volt egész erejét az új ellenség ellen fordítani.

- Jaj, gyilkos, megöli az én kedves Figarómat - sikoltá az ezredesné.

- Papa, az istenért, ne rugdalja szegény Figarót! - esengett Erzsi sírva.

- Ember, mit csinálsz? - ismétlé nagy pátosszal az ezredesné.

- Megbolondulok! - fuldoklott Radnóthy.

A kis haszontalan kutya még élesebben ugatott, még jobban harapdálta Radnóthy lábát, aki egész dühbe jött. Az ezredesné három nyelven sikoltozott, németül a kutyához, franciául Erzsihez, magyarul Radnóthyhoz. Erzsi folyvást pattogott és sírt. István és az ezredesné cselédei ijedve rohantak be, s velük együtt Maros, a házi komondor, amely pártul fogta gazdáját, s majdnem szétszaggatta Figarót. Valóságos pokoli láрма keletkezett, amelyben senki sem tudott szóhoz jutni, s mindenki kapott legalább egy oldaldöfést.

A jelenet csak kezdete volt a többinek. Az udvarház csendes szobái örökös viszály színhelyeivé váltak. Radnóthy most már idegenebb lön otthon, mint volt csak azelőtt is. Többször jutott eszébe neje, midőn az ezredesné ült az asztalfőn, többször búsult leánya után, mióta Elisabethet - ahogyan az ezredesné nevezte Erzsit - komédiásnő ruhákban látta maga előtt, többször bosszankodott a világ fölfordulásán, amióta sógorasszonya a régi rend maradványait is föl akarta forgatni házában. Most már nemcsak a kertésszel, jegyzővel, tisztviselőkkel kelle pörölnie, hanem két nővel s egy kiskutyával is.

Az első találkozás keserősége oly erős benyomást tett mindhármukra, hogy nem tudtak menekülni tőle. Folyvást ingerelték egymást, önkéntelen, akaratjok ellenére is. Az ezredesné azért utazott Erdélybe, hogy rávegye Radnóthyt Erzszi férjhez adására Kahlenberger kapitányhoz, aki ugyan még forma szerint nem kérte meg, de elég érthetőleg nyilatkozott, s csak a kaució letétele okoz egy kis nehézséget, amelyet Radnóthynak kellene lefizetni. S ím, utazása célját nem képes előhozni, mert bármiről beszél Radnóthynak, veszekedés a vége, ami igen rossz bevezetés ily kényes természetű ügyhöz. Nénje utasítása szerint Erzszi is föltette magában, hogy kedvében jár atyjának, de ha csak rátekintett is haragos arcára, már elhagyta bátorsága, arra az áldozatra pedig éppen nem tudta elszánni magát, hogy másképp öltözködjön, fölhagyjon a német csevegéssel, s ne fogja nénje pártját. Maga Radnóthy is szeretett volna kibékülni velök, de mihelyt körükbe lépett, már kész volt a bosszúság. Az ezredesné mindent fitymált, kivált a szobákat, bútorokat, ételeket, pedig a házigazda költségbe verte magát, hogy sógornője és leánya kényelmesebben lakhassanak, a gazdasszony pedig ugyancsak kitett magáért. Az ezredesnének senki sem tudott főzni, mosni; untalan Bécset emlegette, lenézte Erdélyt, sógora tömérdek kárán nem szánakozott illő megindulással, az ország állapotján éppen nem búsult, s az asztal fölött legtöbbet arról beszélt, mi újság Bécsben, s mindent elmondott, mit kedves lapja a *Fremdenblatt* legújabb számában olvasott. Erzszi sokáig öltözködött, el-elkésétt a reggeli- vagy ebédétől, kevés kedvet mutatott a ház gondjaiban való részvételre, ahelyett érzékeny német regények olvasásával töltötte az időt, vagy Saphir *Wilde Rosen*-jei mellett ábrándozott Kahlenberger kapitányról. Radnóthynak hát elég oka volt reá, hogy ellenséges lábon álljon sógornőjével és lányával, de az éppen felbőszítette, ha az ezredesné haragjában hánytorgatni kezdte, hogy a börtönből kiszabadulását neki köszönheti, ha Erzszi nénje pártját fogta, s elkezdtek egymással németül csevegni. Ez utóbbi, minthogy mindennap megtörtént, már majdnem tűrhetetlenné vált. Radnóthy ifjabb korában tudott valamit németül, tisztelője volt a német műveltségek, de most már keveset ért belőle, s mióta német lett a hivatalos nyelv, ha tudna németül, sem akarna tudni. Már maga a hang fölingerelte, aztán azt hitte, hogy róla beszélnek, amikor nem beszéltek is róla, azért néha szörnyen rájuk mordult, mire az ezredesné kiskutyája ugatni kezdett, s kész volt a botrány. Az uraságok versengése a cselédekre is kihatott. István egypárszor jól oldalba döfte az ezredesné hórihorgas legényét, mert csúfolkodni mert hegyes bajuszával, a gazdasszony sok mindennek összmondta az Erzszi bécsi szobaleányát, mert becsmérli az ételeket, s egész grófnét játszik. Mindennap történt valami olyan, mire az ezredesné közel volt az ájuláshoz. Erzszi sírt, és Radnóthy szitokra fakadt.

Emiatt folyamodványain, ügyei védelmén sem dolgozhatott a régi eréllyel. A költségek is mindennap növekedtek, annyira hogy kénytelen volt egy új darab erdőt eladni. Ha panaszkodott az ezredesnének, ha kikelt az új rendszer ellen, ha elmondotta, hogy így pusztul ki lassanként minden erdélyi nemesember, tüstént vita, szitok és sikoltozás támadt belőle. Az ezredesné mindent a lármás megyei és országgyűlésnek tulajdonított, kofaságnak nevezte a sok cifra

szónoklatot és fölterjesztést, betyároknak a kardos jurátusokat, vén bolondoknak a tisztes táblabírákat; hogy ez lesz belőle, azt neki előre megjövendölte az ő boldogult férje, még ezelőtt tíz esztendővel. Radnóthynak sem kell több; bár a forradalmat magában sok tekintetben hibáztatta, az ezredesné ellenében védett mindent. Megtámadta az ezredest, aki már tíz év óta nyugszik a grazi temetőben, az ezredesné, aki saját udvarházában mer ilyeneket beszélni, leányát, aki elég istentelen nénjének fogni pártját. Kihozta iratait, fölolvastott nekik belőle mindent, s midőn mégsem szüntek meg vitatkozni, fenyegette őket, hogy kitekeri nyakokat, s földhöz vágta az Erzsí *Wilde Rosen*-jeit, az ezredesné *Fremdenblatt*-ját, mert alkalmasint ezekből tanulják azt a sok istentelenséget; ő nem olvas mostani újságot, se németet, se magyart, mind hazugságot és ostobaságot írnak, s ha ide kapna vagy egy szerkesztőt, bár sohasem volt kegyetlen ember, isten úgyse' lehuzatná, s huszonötöt veretne rá István százarral. Erre a kegyetlenségre az ezredesné természetesen elsíktotta magát, s még aznap el akart utazni - de azért ott maradt harmadnapra is.

Erzsíért is sokat versengtek. Radnóthy vádolta az ezredesné, hogy egész bécsi leányt nevelt belőle, s kivetkőztette jó szokásaiból; hiszen már anyanyelvét is feledni kezdi, a gazdasszonykodáshoz semmit sem ért, s otthon sehogy sem tudja feltalálni magát. Az ezredesné hálátlannak nevezte sógorát. Erzsí nagy műveltségével kérkedett, akit akármely tábornok is nőül vehet: nem is nevelte ő holmi erdélyi úrfi számára, sem azért, hogy Kolozsvárott vagy Marosvásárhelyt temesse el magát, s ekkor hevében kikottyantotta, hogy félig-meddig már akadt is szerencséje: Kahlenberger kapitány udvarol neki, soha ily derék embert, soha ily deli, vitéz, művelt és nagy befolyású férfiút, a sógor úr kiszabadulását is egyrészt neki lehet köszönni. Radnóthy öklével az asztalra csapott, hogy neki azt az embert többé senki se említse, megesküdt, hogy leányát csak magyarországi vagy erdélyi törzsökös hazafihoz adja nőül. Megtiltotta Erzsínak a francia és német csevegést, különben kitépi nyelvét; fenyegette hogy lehasítja komédiásnő ruháit, megparancsolta, hogy lásson a házi dolgok után, s úgy elfelejtse Kahlenbergert, mintha sohasem is született volna, különben kitekeri a nyakát. Ebből aztán nagy perpatvar támadt, az ezredesné görcsöket és migrént kapott. Erzsí beteggé sírtta magát, s Radnóthy fölírta a ráugató Figarót.

Így telt el néhány nap. Az ezredesné halálra unta magát; attól az egyetlen multságától is elesett, hogy sógorával versengjen, mert Radnóthy szobájába vonult, mélyebben merült előbbi búskomorságába, s csak irataival foglalkozott. A két nő elhatározta hát, hogy szórakozás, multság kedvéért látogatást tesz a környéken, a közel városkában. Azonban innen is, onnan is hamar és kedvetlenül tértek haza. Erdélyben mind politikai, mind társadalmi tekintetben holt idény uralkodott. Mindenkinél volt valami sebe, ha testén nem, lelkén vagy legalábbis vagyonán. Majd minden család magába vonult, és sebeit kötözte. A régi vendégszeretet, víg élet eltűnt, mintha a régi alkotmánnyal temette volna el az idő. Rom, bű és szegénység üdvözltek mindenütt a két mulatni vágyó nőt. Ide járult még, hogy bár gyöngédebb változatban, mindenütt hallottak valami ahhoz hasonlót, amit Radnóthy beszélt, vitatkoztak is egy keveset, s némely helyt az elváláskor éppen hidegséget tapasztaltak. Találkozott oly táblabíró is, aki az ezredesné nagyon gyanús szemmel nézte, s holmi politikai szerepet tulajdonított neki; egy másik éppen kémnek hitte, aki azért látogatja a nemességet, hogy a vidék érületéről tudósítsa a hatóságokat. Egy helyt elszörnyedt az egész társaság, amidőn az ezredesné azt beszélte, hogy Bach miniszter mily szép, okos és derék ember, s egy estélyen mily jól mulatott vele.

Erzsit hajdani játszótársai nem győzték eléggé nézni, s divatos drága ruháit talán irigyelték is, de gúnyolódtak vele, hogy kiejtése kissé idegenszerű, s Bécsben nagyon elbűszkült, de hogyisne, midőn egy kapitány az udvarlója. Egyszóval nagyon rosszul ütött ki a multság. Az ezredesné és Erzsí a két legszerencsétlenebb nő volt a szerencsétlen Erdélyországban. Nem

volt egyebet mit tenniök, mint gyönyörködni a természet szépségében, amelyet nem sokra becsültek, túrni Radnóthy búskomor szeszélyeit, amelyeket napról napra tűrhetetlenebbeknek tapasztaltak, kérődni a bécsi szép napokon, olvasni Saphir *Wilde Rosen*-jeit és sóhajtani Kahlenberger után.

- Ah! - sóhajtotta Erzsi nemegyszer - én sokkal boldogtalanabb vagyok, mint édes néném! A néni visszamehet Bécsbe, engem nem ereszt atyám, nénit szerette volt boldogult férje, engem nem szeret Kahlenberger. Azt ígérte, hogy meglátogat, s még mindig késik, csak egyetlenegyszer írt a néninek, akkor is azt írta, hogy szabadságot kér, jó - és mégsem jó... Ah, jól mondja Saphir:

Nicht beglückter Lieb', ist eigen,
Schweigend lieben, liebend schweigen!

- Ach! meine Elisabeth, mit beszélsz? Kahlenberger éppen úgy szeret téged, mint engemet boldogult férjem. Éppen abban az ezredben szolgál. Mein Theurer Karl! Ach, mennyit szenvedtem én leánykoromban, hányszor voltam úgy, hogy:

Der unbeglückten Lieb',
Nichts als die Thräne blieb!

s Karl mégis az oltárhoz vezetett. Elhagytam érte hazámat, és utána mentem. Hogy dobogott szívem, mind azt dobogta:

Doch hab', ich noch ein Vaterland,
Ein zweites, theures gefunden,
Sein Herz ist jetzt mein Vaterland
Woran ich wurzelnd bin gebunden.

Ach, ez a Saphir mily szépen tudja kifejezni a szív érzéseit. Nincs nála jobb költő a világon. Egészen megíjülök, ha olvasom. Én is éppen úgy szenvedtem, mint te, s éppen oly boldog voltam, mint te lész.

Ilyenkor aztán eldicsérték Saphirt, ábrándoztak a boldogságról, boldogtalanságról. Az ezredesné vigasztalta Erzsit, elmondotta, hogy ő csak Kahlenberger megérkezését várja, ekkor atyjától megkéri ünnepélyesen Erzsi kezét, ha beleegyezik jó, ha nem, akkor magával viszi Erzsit Bécsbe, s majd talál módot rá, hogy összekeljenek, s ha atyja akkor sem egyezik bele, nem lesz nagy baj, mert kipörlik tőle az anyai részt. A megvigasztalt Erzsi nyakába borult a jó néninek, összecsókolta, fölvidult, de minthogy nagyon belejött már a boldogtalanságba, azért mégis egész nap sóhajtozott, és szavalta Saphir kétségbe esett verseit. Szerencsére nagy boldogtalanságában éppen nem hervadt, folyvást jó egészségnek örvendett, s oly kevéssé törte meg szívét a boldogtalan szerelem, mint kedvenc költőjét.

Amit annyira óhajtottak, nemsokára teljesült.

Kahlenberger megérkezett. Nem kellett szabadságot kérni; ezrede Erdélybe, egyik közel városcába rendeltetvén, mindennap látogatója lehetett Erzsinek. Az ezredesné magánkívül volt örömeiben, különösen midőn Kahlenberger férjének egypár régi barátját is elhozta magával. A régi barátok később elhozták nejeiket és leányaikat is, akiknek kedvéért aztán néhány fiatal tiszt és hivatalnok is bemutatattá magát az ezredesnénél.

Ez idő óta az udvarház ritkán volt vendég nélkül. Az ezredesné rendezett, csinosított, s bocsánatot kért a vendégektől, hogy nem varázsolhatja ide bécsi szalonját. Erzsi új ruhákat

csináltatott, s panaszolt a kolozsvári szabókra, akik elrontják pompás kelméit. A vendégek mosolyogtak, s dicsérték a romladozó udvarház regényességét, Kahlenberger pedig éppen Siebenbürgens Perlének nevezte Erzsit, mire az ezredesné megjegyezte, hogy Kahlenberger úr valóságos Schönggeist. Most nagy ebéd volt, majd nagy oszonna, egypárszor estélyt is adtak. Kahlenberger kihozott az ezred zenekarából egypár zenészt és táncoltak reggelig. A pusztuló udvarházban újra visszhangzottak a régi napok örömei, de a kivilágított ablakok fénye csak szomorúbbakká tette a rongált tornyocskákat, düledező kéményeket, roskatag fedelet, s a zaj siketen hangzott végig a csendes udvaron.

Radnóthy e víg élet folyama alatt nem volt otthon. Megszaporodott házi kiadásai és a pörköltségek miatt kénytelen volt eladni egy más megyében fekvő, zálogos jószágocskáját, melyet maga szerzett volt, s rendesen haszonbérbe adott ki. Ide utazott hát, hogy örmény haszonbérőjével alkuba bocsátkozzék, aki eddig is kölcsönözgetett neki. A lelkiismeret minden furdalása nélkül hitte megköthetni az alkut, mert a birtok csak vett jószág, s így a fiára szállandó ősi örökséget nem csonkíthatja meg. Csak Erzsi szenved kárt, de ennek ő maga az oka, mert miatta szaporodtak meg kiadásai, s a leány része különben is mindig pótolható készpénzben.

E terv közben eszébe jutott, hogy még nem tett végrendeletet. Elhatározta, hogy mihelyt végrehajtja a vásárt, megírja végrendeletét, gondoskodni fog leánya pénzbeli kárpótlásáról, ha beleegyezésével megy férjhez, s átok alatt meghagyja fiának az ősi jószág hű megőrzését, hadd szálljon az firól fira, unokáról unokára.

Útja több időt emésztett föl, mint ahogy számította, s mint minden, amihez hazajötté óta fogott, nem eshetett meg kisebb és nagyobb keserűség nélkül. A múlt embere itt is összeütközésbe jött a jelennel. Régi szokás szerint indult útra, s nem vitt magával útlevelet, amiért aztán letartóztatták, s négy napot kellett elveszítenie, amennyi idő alatt igazolhatta magát. Kocsisa is majdnem pörbe bonyolította; ez ugyanis hozzászokott volt a régi időkben, kivéve a főispánt, senki elől nem térni ki, s ráhajtott a főhivatalnok kocsijára. A kocsit eltört, a kocsist pedig elfogták a csendőrök. Ebbe is beletelt egynéhány nap. Majdnem két hét múlva érkezett meg a haszonbérőhöz, akivel hosszasan alkudozott. Végre megkötötte az alkut, a jószágok akkori értékéhez képest meglehetősen ársan. Kipihenvén magát, kissé fölvidulva készült haza, azonban egy Milánóból érkezett levél, amelyet az ezredesné utána küldött, nagy szomorúságba ejtő.

Arról vett tudósítás, hogy fia újra visszaesett régi betegségébe, s bár az orvosok biztatása nem hiányzik, a veszély nagy, s megmaradása kétséges. Mindjárt fogatott, és sietett haza. Hazulról egyenesen Milánóba akart indulni, s magával vinni leányát beteg fia ápolására. Aztán eszébe jutott, hogy ő kezességre kibocsátott rab, aki nem lépheti át az ország határát; neki otthon kell ülni és várni, míg egy fekete pecsétetes levél érkezik, fiát idegenek temetik el, a régi család kihal, s az ősi jószág idegen kézre jut. Búval és haraggal telt el. Leányára gondolt és Kahlenberger kapitányra, akit az oly sokat emleget, s akit bizonyosan férjül választ, ha ő kidül, ami oly könnyen megtörténhetik.

Ekkor az ezredesné ellen fordult haragja. Elhatározta, hogy minél hamarabb visszaküldi Bécsbe, leánya kikerülve befolyása alól, újra hozzáédesedik, elfelejti Bécset, Kahlenbergert s mindent, amivel őt annyira búsítja. Haldokló és gyógyuló fia, megváltozott és újjászületendő leánya alakjai között lebegett lelke, egyiktől a másikhoz, s nem tudott megnyugodni.

Így ért haza, s meglátván kivilágított udvarházát, ahonnan zene hangzott ki, összerázkódott, mintha valaki megütötte volna. Fia temetése és leánya menyegzője egy bős képpé olvadtak össze lelkén, a halotti ének és tánczene örült hangzavarként zúgtak fülébe. Megtörtülte homlokát, amely hideg verítéket izzadt, s lassanként magához jött.

- A beteg még nem hal meg - nyugtatta magát -, én is mily hosszas beteg voltam... a hosszas beteg még kevésbé. Reméljen az ember, ameddig lehet, sőt azon túl is. Bízzunk az Istenben!... Miért is haragszom szegény Erzsire oly nagyon? Elrontották egy kissé, majd megjavul. Igen keményen bántam vele, elvadítottam magamtól. Hibás vagyok. Majd jóvá teszem. Hadd mulasson. Miért ne mulatna? Hiszen nem tudja, hogy bátyja beteg. Fiatal, szép; miért ne táncolna? Meg sem mondom neki holnapig a rossz hírt. Bizonyosan egy-két régi jó barátom látogatott meg fiastul, leányostul, s Erzsike egy kis mulatságot rendezett számukra. Jól tette. Hadd mulassanak. Bár szeretne bele valamelyik barátom fia. Istenem, ha együtt tarthatnám meg fiam és leányom lakodalmát! Örömet meghalnék.

A kocsi megállott, s Radnóthy összeszedve minden lelki erejét, hogy a rossz hírt eltitkolhassa, benyitotta az ajtót.

Az ezredesné éppen legfényesebb estélyét adta. Számos vendég gyűlt össze, több, mint máskor. Természetesen Kahlenberger játszotta a főszerepet, az ezred Don Juanja, akit társai famoser Kerlnek neveztek, s nem ok nélkül. Neki zsoldjából mindenre telt, nagy vadász volt, híres apportírozó kutyával dicsekedett, elméssége sohasem fogyott ki, Weber *Demokritosz*-át majdnem könyv nélkül tudta, beszélt valamit franciául, sőt e nyelven talán a Paul de Kock regényeit is elolvasgatja, ha el nem foglalják az asszonyok, akik minden városban belebolondultak. Aztán hogyan táncolt! A français-t más is tudta úgy, mint ő, de a valcerben és polkában keresni kellett párját. Most is bámulta az egész társaság. Erzsi boldog volt, ha karjain lebeghetett, s úgy nevetett, hogy könnyezett bele, ha tréfáit hallgathatta.

Egy öreg őrnagy, aki a kipirult ezredesné mulattatta, megjegyezte, hogy e szép párt csak össze kell esketni, ő szívesen lesz násznagy, s kezet is adott reá. Egy hadnagy a kaucióról beszélt, amely a leány vagyonából oly könnyen kitelik, s utánvetette: bagatell! Egy kerületi hivatalnok neje tréfásan jó szívvvel látta magát a mához egy évre megtörténendő lakodalomra, mire az ezredesné azt mondá: - Es versteht sich. Egy mérnök figyelmezteté Kahlenbergert, hogy a rozzant ház helyébe mindenesetre egy pompás mezei lakot kell építtetni, s ő holnap a legcélszerűbb tervrajzzal ajándékozza meg, amit Kahlenberger nagy hahotával fogadott, s amiről teljességgel nem akart szólni a kérdezősködő Erzsinek, aki aztán úgy tett, mintha haragudnék. Szóval mindenki vőlegénynek nézte Kahlenbergert, s a tréfa és vígság általános volt.

Az atyára senki sem gondolt, s beléptét sem vették észre. Legelőször is az ezredesné látta meg, azután Erzsi. Mind a ketten majdnem felsikoltottak, mert féltek, hogy valami botrány lesz. Azonban az ezredesné hirtelen feltalálta magát, elhallgattatta a zenét, karon fogta vendégeit és egyenként bemutatta Radnóthynak, aki tisztelve a vendégi jogot, a lehető nyájasan üdvözölte őket. A vendégek alig tudtak szóhoz jutni, s elkezdtek bámulni a házigazda bozontos ősz haját, szakállát, különös úti öltözetét, s maguk közt nem egy csípős megjegyzést suttoztak. Legelfogulatlanabb volt köztük Kahlenberger, aki tüstént elmés beszédbe kezdett, amelyet egy egész óráig is folytat vala, ha Radnóthy részint tört németiséggel, részint kézjellel nem adja tudtára, hogy keveset ért németül, nagyon fáradt, s le akar fekünni. Kahlenberger panaszkolta barátjának, hogy ezután neki meg kell tanulni a pantomímiát, különben lehetetlen lesz beszélnie leendő ipával. Az őrnagy elszörnyedt Radnóthy műveletlenségén, aki még németül sem tud, s mégis alispán volt. A hadnagy egy „kurióz!” fölkiáltással fejezte ki csodálkozását. A kerületi hivatalnok mind azt emlegette, hogy bizony csak nagyon hátra van a kultúrában Erdélyország. A mérnök föltette magában, hogy mihelyt hazamegy, lerajzolja az öregurat, mint a kiveszendő régi magyar nemesek példányát, s fölküldi az *Illustrierte Zeitung*-ba. Mindezt ugyan csak magok közt beszélték a vendégek, de némi gyöngédebb változatban becsúszott az a köztársalgásba is. Az ezredesné és Erzsi pirultak, nagyon szégyelltek a sógort és szegény papát, mentegették is a társaság előtt, de szívökben nem nyomhatták el titkos örömeiket, hogy a kis intermezzo nem adott botrányra alkalmat, s az öregúr mérsékelte magát. Csak szánták, de nem haragudtak reá, s egész vígan fogtak a megszakított estély folytatásához.

Radnóthy szobájában virrasztott, nyugodtabban, mint valaha, de soha ily mélyen leverve. Elhagyta a bú, a harag s remény és vigasz; valami érzéketlen bódulat, fásultság fogta el. Először is levelet írt, és pénzt küldött haldokló fiának, aztán végrendelete megírásához fogott. Egy-egy könnye hullott a papírra. A bevezetésben hazája és családja romlását siratta. Aztán elmondotta, hogy az ösiség eltöröltetvén, teljes szabadsággal rendelkezik vagyonáról minden esetre, még arra is, ha fia halálával magva szakadna, mert a koronára nem szállhat többé

semminemű nemesi birtok. Elsajnálta az ősiségi intézményt, amely fenntartotta a magyar nemességet s vele együtt a nemzetet; átok alatt meghagyta fiának, hogy semmit el ne adjon ősi birtokából, mert megfordulna sírjában, ha az idegen kézre kerülne. Előszámlálta, hogy miye volt és miye van, fölemlítette, hogy csak szerzeményét adta el, az ősi örökség csonkítatlan megvan, hacsak a Bezirkerek önkénye meg nem csonkítja. Elmondta, hogy az anyai rész, amely drágaságban, pénzben és kötelezvényben mintegy negyvenezer forintot tett, udvarháza feldúlásakor elraboltatott vagy megsemmisült, anyja után tehát se a fiút, se a leányt semmi sem illeti. Megírta pontokban foglalva, hogy minden fekvő és föllelhető vagyonát fiának hagyja, azonban ez tartozik Erzsi testvérét illően kiházasítani, s férjhezmenetelétől számítva, tíz év alatt a jószág értéke harmadának megfelelő összeget fizetni ki neki vagy maradékainak, az illető kamatokat addig is pontosan kiszolgáltatván, de csak azon esetre, ha Erzsi lemond Kahlenbergerről, s erdélyi vagy magyarországi hazafihoz megy férjhez, ellenkező esetben mindenéből kitagadja, még akkor is, ha fia előbb találna meghalni, mintsem a végrendelet teljesedésbe mehetne. E gyászos esetben a protestantizmus és magyar nemzetiség egyik fő támaszát, a Bethlen Gábor fejedelem alapította nagyenyedi főiskolát teszi örökösévé, amelyben kiképeztetését nyerte, s amely annyi kárt szenvedett a forradalom alatt, az oláh pusztítás idejében. A végrendelet hosszú volt, idő telt el abba is, míg a fölhívatott lelkész és számtartó megérkeztek, hogy mint tanúk aláírják. Midőn minden rendben volt, lehajtotta fejét a karszékre, s hallgatta a szobájáig hangzó zenét, föl-fölsóhajtott, s a régi napokra gondolt; elszunnyadt néhány pillanatra, majd hirtelen fölriadt, fölugrott, s a leégő gyertyára bámult. Éppen akkor oszlottak a vendégek; az utolsó kocsis elrobogott. Kezébe vette a végrendeletet és gyertyát, s az ezredesné hálószobájába indult.

Az ezredesné még nem vetkőzött le, s vígan beszélt Erzsivel a nagy nap eseményeiről. Radnóthy beléptére fölkeltek mindketten és vidoran siettek elébe. Az ezredesné sajnálta, hogy sógora nem vett részt a mulatságban, amely non plus ultra volt. Erzsi nyakába borult, és sokat beszélt Kahlenbergerről, aki a papának fegyverengedélyt fog eszközölni, s minden héten kijő ide vadászni. E szíves magaviselettel nagy önmérsékletét köszönték meg, s az elmenetele óta halomra szaporodott árjegyzékek keserűségét akarták megédesíteni.

Radnóthy hallgatott; elővette a Milánóból kapott levelet, s átnyújtotta neki.

- Csak nagyítás az egész - mondá az ezredesné -, hogy minél több pénzt küldjön a sógor. Gézának annyi baja nincs, mint nekem, aki ezekben a rossz szobákban mindennap háromszor kapok reumát.

- Kahlenberger majd írni fog Milánóba - szóla közbe Erzsi -, őt mindenütt ismerik, s Gézára nagy ügyelettel lesznek.

Radnóthy nem felelt, ahelyett kihúzta tárcáját, s két darab ezres bankót kivéve, az ezredesné elébe tette.

- Itt van, amivel Erzsieért tartozom: koszt, ruha, szállás és nevelés. Koronként küldöttem is valamit, tudom, hogy így sem sok, a nevelés pedig, ó, az éppen megfizethetetlen. De kevés pénzem van.

Aztán leült, elővette a végrendeletet, s egész terjedelmében fölolvasta.

- Tirann! - sikoltá az ezredesné, s elkezdett átkozódni németül, franciául, versben, prózában. Majd magyarra fogva a beszédet, eldühöngte, hogy török-szakad, Erzsi a Kahlenberger neje lesz, ha saját vagyonából kell is érte letenni a kauciót. E nagylelkűségen aztán maga is elérzékenyült, s félíg-meddig elájult.

- Ach! - sóhajtá Erzsi; több nem jutott eszébe a *Wilde Rosen*-ekből, hanem azért mégis hangosan sírt.

Radnóthy hátat fordított az ezredesnének és hallgatott. Leányát nézte, kinek sírása őt meghatni látszék. Ellenállhatatlan erővel vonzódott feléje, mintha utoljára beszélne vele. Megfogta kezét, ölébe vonta, megcsókolta homlokát, s gyöngéden kérde tőle:

- Emlékszel-e Erzsike, most három éve, egy kis bált adott volt szegény megboldogult anyád? Hogy ne emlékeznél, hiszen új ruhát is csináltattunk neked, még rózsaszín ruhát? Kislány létedre is magadra vontad az ifjúság figyelmét. Sokan megtáncoltattak. Istenem, mily szépen jártad a csárdást a főispán fiával! Szegény édesanyád sírt örömeiben, hogy oly módosan viseled magadat. Ugye emlékszel a főispán fiára? Ő nagyon jó fiú; gróf, de nem büszke, nem nézi le a nemesembert, akinek ősei régibbek az övéinél; tudja, hogy törvény szerint Erdélyben nincs különbség a mágnás és nemes közt. Maholnap bizonyosan meglátogat bennünket. Az öreg Radnóthyt lassanként újra fölkeresik régi barátai. Adunk egyszer-egyszer bált is. Újra táncolhatsz vele. Hátha megkérne, édes Erzsikém? Én nem fogok ellenkezni, ha te is beleegyezel.

- Megbolondult a sógor, hiszen a főispán fia a tavasszal jegyzett el egy bárónőt; lejöttünkkor hallottuk Kolozsvárott! - kiáltá az ezredesné, akit szörnyen bántott, hogy sógora hátat fordít neki, nem is szól hozzá. Kezével indulatosan kezdett hadarni, s az erőlködése közben vendégfürtei a földre estek.

Radnóthy megvető tekintetet vetett reá, s némi gúnyos udvariassággal, amelyet különösen az tett sértővé, hogy nem volt kiszámítva, lehajolt, fölvette a vendég fűrtöt, s elébe tette az asztalra.

- Hát arra a magas, szőke fiatalemberre emlékszel-e - folytatá újra megcsókolva leányát -, aki mindig kis feleségének hívott? Mondhatom, derék fiatalember. Rég nem hallottam felőle semmit. Mondják, hogy atyja, az én kedves barátom, meghalt, ő pedig Magyarországra bujdosott. Ha visszajő, tüstént meglátogatja Radnóthy bácsit, megkérdi, mit csinál az ő kis felesége. Mit feleljek neki, szólj, édes Erzsikém?

- Egy bújdosó, egy földönfutó felesége legyen? Abból semmi sem lesz. Én Kahlenbergernek ígértem, az ő felesége lesz, az övé, csak azért is - dühöngött az ezredesné, oly keményen csapva az asztalra, hogy a *Fremdenblatt* egy-két száma a légbe röpült.

Radnóthy összehúzta szemöldökét, fölvette a leesett *Fremdenblatt*-ot, mintha mondani akarná az ezredesnének, hogy olvassa kedves lapját és hallgasson, s nem ügyelve sűrű és hangos átkozódásaira, folytatta leányával a beszélgetést.

- Hát arra a halvány, szemérmes kisfiúra emlékszel-e, tudod, arra, aki neked annyi képeskönyvet hozott, s oly szép verset írt anyád neve napjára, aranyos szélű velinen, tulipánok és nefelejcek között? Jó tanuló volt mindig, és többre vitte volna, mint atyja, aki teljes életében szolgabíró sem lehetett. Most szegény fiú nem használhatja tudományát, de azért folyvást bújja otthon könyveit. Atyjának van valamije, kis birtokú nemesember, de jó gazda. Tudod, én sohasem adtam sokat a vagyonra. Hála istennek, van annyim, amiből élélhetek. Megépíttettem nektek az udvarházat. Eltépem a végrendeletet, ha akarod, mindjárt, szemed láttára. Itt fogtok lakni boldogan, mint én édesanyáddal. Négy lovat veszek, s új hintót csináltatok menyegződ napjára. Nem lesz az egész megyében csinosabb menyecske, mint az én kis Erzsikém.

- Du Unmensch! Egy betyárnak adni őt, az én Elisabethemet, akit Kahlenberger szeret - kezdé újra támadását az ezredesné oly nagy zajjal, hogy most a kis fekete kutya is megbátorodott, s vele együtt ugatta és harapdálta Radnóthy.

Radnóthy dühvel ugrott föl, azonban nem fordult az ezredesné felé, ahelyett olyat rúgott a kiskutyán, hogy az egy élest ordítva elnémult, és sántítva kullogott ki a szobából. Az ezredesné nagyot sikoltott, a kiskutya után akart szaladni, de midőn látta, hogy Radnóthy újra leányához fordul, szenvedélyesen átöleli, megállott az ajtóban, visszatartóztatva a kíváncsiságtól.

- Nagynénéd holnap el fog utazni Bécsbe vagy ahova akarja, és többé nem fog idejönni soha - mondá Radnóthy csöndesen. - Te itt maradsz velem.

- Skandal! Infamie! - sivített az ezredesné egy székre húzódva, hogy legyen hova ájulnia. - Kiűzni a házból engem, hátat fordítani nekem, nem szólni hozzám, vuklimmal csúfolódnival, a kiskutyám lábát eltörni! Ach, élne csak szegény férjem, tudom, duellumra hívná e sértésért, megszárná, levágná, összeaprítaná, így ni - s ekkor fölugorva, mintegy mutatni látszott kezével, hogy miképp szárnák meg, vágnák le s aprítanak össze Radnóthyt.

- Te itt maradsz velem! - folytató az atya elsimítva leánya homlokáról kibomlott fűrtet. - Nem szükséges, hogy oly hamar férjhez menj. Válogass, leányom, hiszen ifjú vagy még. Miért sietnél? Annál több idő marad, hogy szegény apádat ápolj, vigasztald. Jól fogunk mi itt élni ketten. Te gazdasszonykodol, én gazdáskodom, újra rendbe hozunk mindent. Majd látogatást teszünk a szomszédságban; megint víg élet lesz itt, mint hajdan. Nem leszek én mindig oly komor, most sem vagyok az, csak sok a gondom, csak pöreimet végezhetném be, csak bátyád jöhetne vissza. Pedig visszajő, ha te itt maradsz, az Isten meghallgatja a jó leány imádságát. Ugye, Erzsike, te jó leány vagy, szereted atyádat, nem hagyod el vénségére, nem haragítod meg többé, olyan lélsz, mint édesanyád volt, ez az áldott asszony, akihez úgy hasonlítasz. Csak most veszem észre, hogy szakasztott mása vagy anyádnak. Mikor sírt, éppen ilyen volt; mennyit sírt, hol értem, hol értetek, csak magáért nem, soha... soha...

Erzsike nem szólott semmit, s midőn atyja, fölindulásában kifáradva, egy székre hanyatlott, kifejtőzött karjai közül. Ott állott az atya és nagyné között, nem tudva, hogy tulajdonképpen melyikhez tartozik. Hol egyikre, hol másikra nézett, és föl-fölsóhajtott: - Welch' ein hartes Schicksal!

- Elisabeth, komm zu mir! - kiáltá az ezredesné.

- Erzsikém, jer velem, jer a szobámba - suttogta gyöngéden az atya, fölemelkedve a székről, kézbe véve gyertyáját s a végrendeletet.

Az ezredesné újra ismételte hívását. Az atya hallgatott, s egy fájó, édes pillantást vetve leányára, még egyszer megállott a küszöbön.

- Hach Triumph! Triumph der Liebe und der Tugend - szavalta az ezredesné, megölelve a karjai közé szaladó Erzsit; aztán mindketten sikoltva borultak a pamlagra, mert egy iszonyú csattanás hangzott, az ajtó csattanása, amelyet a szobájába tántorgó atya erősen becsapott.

Már dél felé járt az idő, midőn Radnóthy másnap fölkel. Sokáig aludt a terhes út és izgalmas éj után, s fáradtabbnak érezte magát, mint lefekvés előtt. Rossz álmai voltak, s alig bírt felöltözni. Egyedül öltözött föl, mert István jókor reggel a postára ment. Oly csodálatosnak tetszett neki a mély csend, amely udvarházában uralkodott. Nem hallotta sem az ezredesné lármáját, sem a kiskutya csaholásait, sem a szobaleány sürgetését. Az ebédülőben sem volt senki, csak a tornác küszöbén talált valakit, a kis sánta Mányit, püsszegve s egy levelet tartva kezében.

Némán vette át a levelet. Az ezredesné levele volt, kék tintával írva, aranyos porral meghintve, s megtömve mindazzal, amit már tegnap is elmondott. Mindennemű istentelenséggel vádolta sógorát; megparancsolta neki, hogy a végrendeletet tüstént tépje szét, s aláhúzta e szavakat: *Erzsi csak azért is Kahlenberger felesége lesz, s én nekik hagyom*

mindenemet, nem szorultunk a maga rongyos házára, sem pörös földjeire. A panaszok és fenyegetések hosszadalmassága miatt a levél tulajdonképpen tartalma az utóiratba szorult; itt röviden tudtára adta Radnóthynak, hogy se ő, se Erzsí nem állhatják ki tovább kegyetlenségeit, ma reggel elutaztak Bécsbe, s mindaddig még levelet sem írnak neki, míg meg nem kérleli őket.

Zsebébe gyűrte a levelet, s leült karszékébe. Maga sem tudta, mit csinál, cél nélkül nézett ide-oda; nézte az eszterhaj fecskefészkeket, ahol a kis fecskék vígan csevegik körül anyjokat, és sóhajtott; nézte a vidám galambokat, amelyek enyelegve repülnek szét a dűcos kapuról, és mormolt valamit foga közt; nézte a nagy komondort, amely hízelegve csúszott lábához, és fölkiáltott, amint megsimogatta: „Becsületes Maros!” - végre megakadt a szeme a kis sánta Mányin, aki még mindig ott állott, és folyvást pisszegett.

- Mi bajod? - kérdé tőle durván.

A kislány úgy megijedt, hogy még jobban kezdett pisszegni, s csak annyit volt képes mondani:
- Erzsí kisasszony!...

- Mi bajod neked is Erzsí kisasszonnyal? - kérdé még durvábban.

- Mikor előállott a kocsí, átadta nekem ezt a levelet - szepegte lelkendezve a kislány -, én futni kezdettem. „Miért futsz?” azt kérdezte. „Hát föl akarom költeni a méltóságos urat”, azt feleltem. „Miért akarod fölkelteni?” - „Hát hogy búcsúzzék el a kisasszony, messze mennek, úgy illik”, azt feleltem, és futottam. A kisasszony utánam kapott, s pofon ütött. Az nem baj, de elhasította ezt a szép piros kendőt; a méltóságos asszony vette volt nekem most harmadfél esztendeje, ni, hogy elhasította...

- Ne sírj, veszek én neked majd szebb piros kendőt - mondá Radnóthy, magához szorítva az árvát, mintha Erzsít ölelgetné, s egy mosoly lebbent el ajkán. Aztán elkomorult, elfordult, lehajtotta fejét és gondolataiba mélyedt. - Hajh, Erzsike... a kígyó, a kígyó... - kiáltá hirtelen, s ellökte magától a kis Mányit, aki ijedten szaladt lefelé, vissza-visszanézve, vajon nem fut-e utána a szegény méltóságos úr.

Radnóthy ott ült, nem is tudva, vajon ellökte-e magától a kislányt vagy nem. Öntudatlanul vette ki zsebéből az ezredesné levelét, újra elolvasta és szétépte.

- Bárcsak egy sort írt volna! Nem. Azt is nagynénjére bízza. Bárcsak egy kissé búsult volna, hogy elhagy! Nem. Örvend, tegnap is nem értem sírt, hanem szeretőjéért. Bárcsak reggel jött volna be hozzám, hogy megcsókoljon, mikor alszom. Nem. Pofon üti a szegény árvát, ki kötelességére emlékezteti. A kígyó!... többé nem akarok reá gondolni. Van nekem még egy gyermekem. A fiúk mindig inkább szeretik apjokat. Nekem fiam van. Lehetetlen, hogy meghaljon... lehetetlen... lehetetlen - és összefogván kezét, imádkozott, buzgón, hosszan; nem vette észre számtartóját, aki már egy negyedóra óta áll előtte, és beszélni akar vele.

A számtartó végre megszólalt, s benyújtván egy nyaláb árjegyzéket, pénzt kért.

- Kérjen a sógornőmtől, küldje a sógornőm után. Én nem fizetek egy krajcárt sem. Nekem kell a pénz, nekem beteg fiam van, nekem nincs leányom, nincs... nincs... nincs!

A számtartó vállat vont, s az adóról kezdett beszélni, amelyet, ha egypár nap múlva be nem fizeti, egzekválni fognak.

- Hadd egzekválják. Adják vissza curiális földeimet, akkor fizetek, addig egy krajcárt sem. Csak rajta, jöjjön az egzekúció, üssék meg a dobot, licitáljanak tetszésök szerint. Számtartó uram legtöbbet fog ígérni, készpénzzel fizet ki mindent, erre adok pénzt - s ekkor tárcájából egy ezres bankót vett ki - itt van, aztán számoljon róla. Nem vagyok én oly szegény, de

megmutatom, hogy velem nem lehet oly könnyen packázni. Ez is protestáció, ez a vis inertiae. Tudja mi az? Nem tudja, nem is szükséges, tegye, amit parancsolok.

A számtartó a gazdasági ügyekre vitte át a beszédét, de Radnóthy nem hallgatta, visszaesett melájába, s ebédig mozdulatlanul ült karszékében. Délben néhány kanál levest evett, s egész délután mind csak azt kérdezte: hazajött-e István a postáról, s midőn azt mondták, hogy még nem jött haza, azt felelte: - De hazajő, jó hírt hoz.

Megint ott ült karszékében, pipára töltött, s panaszkodott, hogy a régi jó dohányt még csak egypár hétig szíhatja az ember, kardja után pipáját veszik el a magyarnak. - Kinézett az útra, várta a jó hírt, ki-kiesett a pipa szájából, s elaludt.

Alkonyat felé István csakugyan hazajött, s egy levelet hozott. Gyöngéden költötte föl urát, aki mohón kapott a levélhez, s lassan bontotta föl. Olvasta, mind olvasta, kétszer, háromszor, négyszer, aztán fölnézett Istvánra és hallgatott. István nem merte megkérdezni tőle, hogy mi van a levélben; nem félelemből, hiszen urának arca nemhogy haragos lett volna, még bánatos sem volt, de az a buta érzéketlenség, azok a meredt, fénytelen szemek egészen megborzasztották. Radnóthy hátrahanyatlott karszékén, megint elolvasta a levelet, s éppen oly csodálatosan nézett a tornáchoz közeledő lelkészre, mint Istvánra.

A lelkész a városból jött, s két levelet hozott az ügyvédtől; az egyik Radnóthynak szólt, a másik az ezredesnének. Radnóthy ösztönszerűleg visszahökkent, kezével eltolta magától a levelet, majd hirtelen elkapta, feltörte, s odaadta a lelkésznek, hogy olvassa fel. A lelkész előbb az ezredesnének szóló levelet olvasta fel: az ügyvéd figyelmezteti az ezredesnét, hogy a Radnóthy curialistáit illető pör néhány hét alatt Szebenben tárgyalás alá kerül, jó volna, ha mind ő, mind Kahlenberger kapitány istápolnák a dolgot befolyásukkal, ugyanezt kérte Radnóthy többi pörére nézve is, melyeket ő, amennyire lehet, húz-halaszt, amíg enyhül a kormányrendszer, de fél a kerületi biztos s a csendőrtiszt ellenséges indulatától, akiket Radnóthy maga ellen bűszített. Lehet, hogy ezek siettetni fogják az ügy bevezését, lehet, hogy Radnóthyt még egyszer kikérdezik, ami nagyon ártana a dolognak, mert talán nem mérsékelné magát, azért jó lesz, ha sehová sem megy, s tovább is betegnek marad, ha mindjárt a legegészségesebb is. - A Radnóthynak szóló levél rövidebb volt. A jó ügyvéd egy kis pénzt, egy kis perköltséget kért tőle, s ismerve gyöngéjét, így is, amúgy is rábeszél, hogy legyen beteg további tudósításáig.

Radnóthy intett fejével, és nem szólt semmit. A lelkész csodálkozva távozott el. Radnóthy hosszan nézett utána, aztán ismét Istvánra vetette szemét és hallgatott. Így telt el majdnem egy negyedóra, s már besötétült. Ekkor Radnóthy fölemelkedett székéről, és mintha most akarna válaszolni a lelkésznek, fölkiáltott:

- Beteg vagyok, beteg leszek. Nem kell tettetnem... nem bánom, vegyék el mindenemet. Nincs kire hagyjam. Én vagyok az utolsó Radnóthy.

- Hát meghalt Géza úrfi? - kérde István urához rohanva.

- Meg! - felelt Radnóthy az általa hozott s Milánóból érkezett levélre mutatva, s ajka nyitva maradt.

A hű cseléd elkezdett hangosan sírni, mire Radnóthynak is megeredtek könnyei. Zokogott, ráborult Istvánra, földült családja s az elsüllyedt múlt ez egyetlen maradványára.

Teltek a napok, beállott az ősz. A hanyatló természet és a pusztuló udvarház oly jól illettek egymáshoz. A szél nemcsak a fák száraz leveleit szórta szét, hanem egy-egy zsindelyt is lekapott a roskatag födélről, az eső rútúl megviselte a bolthajtást, s itt-ott nagy foltokban ütötte ki magát a falakon; a köd megszerette tornyocskáit, kéményeit, örömet szállott reájok, s midőn tünedezett, az álmos nap lehajolt mintegy megbizonyosodni: áll-e még a régi épület, mintegy kérdeve: él-e még öreg gazdája.

Még élt. Néhány napi gyöngékedés után, amely betegségnek is beillett, fölkel, s dél felé újra elfoglalta karszékét a tornácon. Azóta évekként vénült, s egészen meggörbödött belé. Restellett járni, nem szeretett beszélni, s fájt, hogy egyedül maradt gondolataival. Megbámulta a templom tornyát, hallgatta a vízmorajt s a szél süvöltését, nézte a vörösödő ecetfákat és a kőrisfák hulló leveleit, azután ha mindezt megunt, játszott a komondorral, amely untalan közelében volt, vagy elővette pipáját, s dohányt kért Istvántól, ha volna még abból a régi jó dohányból. István mindig tartogatott vagy szerzett ura számára néhány kötés szűzdohányt, s nagy öröme telt benne, ha szolgálhat neki. Radnóthy kiverte pipáját, megtöltötte, néha oly erősen, hogy nem szelelt. A szárban kereste a hibát, szalmaszálakat vett elő, áthúzogatta rajta, elvesződött vele, és mulatta magát. Gyermekek voltak, akik önmagával tehetetlen, öreg aki elfáradt már élni.

Nem akart látni senkit, s csak Istvánt tűrte maga körül. Más senkije sem volt a világon; csak ez egyetlen személy tartozott a múlthoz, amelytől annyi fájdalom választotta el, de amelyben folyvást benne élt. Mióta reá borult és megölelte, megszakadt a régi viszony. István többé nem cselédje volt, hanem barátja, rokona, dajkája. A szeretet és fájdalom csatolta őket össze, s megható gyöngédség fejlett ki köztük. Nem titkolt előtte semmit, keblébe öntötte panaszát, általa közlekedett az ügyvéddel, a számtartóval, a lelkésszel, az egész külvilággal. Vele ballagott le alkonyatkor a templomba, hogy alamizsnát osszon ki a szegények között, s imádkozzék fiáért. Nem haragudott reá, ha fölriasztva ájtatos elmerüléséből, emlékeztette, hogy illik már hazamenni, a népség eloszlott, s az egyházfi ajtót zár. Engedelmeskedett neki; esténként sokszor ültette ágya mellé, hallgatta beszédét, s el-elmosolyodott, ha a régi jó időből egy-egy tréfa jött szóba, de a mosoly csak ajkán játszott, szeme szomorúan merült a gyertyavilágba, gondolatai másfelé jártak, s István csak azon vette magát észre, hogy gazdája elaludt.

Nagyon ritkán jött tűzbe, s Istvánt csak egyszer dorgálta meg a régi haraggal, midőn ez erőnek erejével új ruhát akart reá adni, s nagy garra magyarázgatta, hogy valóságos szégyen ezt a régi rongyot viselnie. Nagy méregbe jött, az új ruhát ellökte, szitkozódott, s ütésre emelte öklét, de midőn István föl hagyott nőgatásával, szépen elcsöndesedett, hálásan nézett reá, mintha köszönni akarná, hogy nem háborgatja. A legtöbbször csak gyöngéden feddőzött, tréfásan zsémbelt, ami mindkettőjüknek jólesett, bár sok szomorúság vegyült belé.

- Ugyan, István - mondá egy reggel, az ősi Bibliát forgatva kezében -, te egészen elfeledkeztél rólam. Eszembe sem juttattad, hogy fiam halálát még nem írtam be ide. Kímélni akartál, úgy? Hát a halál megkímélte-e szegényt?

Tovább nem szólhatott, elérzékenyült, egész délig írta azt a néhány sort, s napokig csak fiáról beszélt, azaz kérdezősködött, és engedte beszélni Istvánt, aki ezer apró történetet regélt el róla. Hallgatta, oly mohón, oly figyelemmel hallgatta, mint hajdan a kis Géza, midőn a hú cseléd esténként meséket mondott neki, hogy hamarabb elaludjék. Az apa nem aludt el, álmodozott, s reggelt panaszolt, hogy rosszul érzi magát.

- Azt sem juttattad eszembe - mondá máskor -, hogy egy szép sírkövet csináltassak Gézának. Ott nyugszik szegény idegen földön, s még fejfa sem őrzi emlékét. Kímélni akartál a költségtől,

ugye? Igaz, nincs pénz. Amit az eladott jószágból kaptam, azzal adósságaimat fizettem ki, aztán a számtartónak adtam belőle a gazdaságra, s az ügyvédnek perköltségre, a többit még nem fizette ki az örmény, majd tavasszal fizeti. De van még egypár ezer forintom, tartogatom, kuporgatom. Temetésre is kell valami, nem szeretném, ha cudarul temetnének el. Élni - arra nincs gondom. Nekünk már kevés kell, István, s ha megszorulunk, eladjuk az erdőt, a földet; nincs kire maradjon.

Hivatta a lelkészt és a számtartót, amazt azért, hogy írjon Milánóba Géza barátjának a síremlék ügyében, a számtartót azért, hogy van-e jövedelem a jószágból, mert pénzre van szüksége. A számtartó, aki most sohasem ellenkezett urával, egy kis időhaladékokat kért, panaszolta, hogy nincs jövedelem, sok kell a jószág beruházására, s a pör is fölös költséget emészt föl, mert az ügyvéd kenegetni szeretné az igazság kerekét.

- A pör - sóhajtá Radnóthy elgondolkozva, mint aki valami újat hall, s kissé fölélnékvült arca -, úgy van, a pör. Nem engedik, hogy én folytassam, régen a maga személyében is pörölhetett az ember, most ügyvéd kell hozzá. Félnék a pennámtól. De azért befűtöttem nekik; mindent megírtam tisztán, kereken a kormányzónak, a minisztereknek, a királynak... Megfizette-e számtartó uram a szász papnak a sok német fordítás árát? Fizesse meg jól. A szász fősvény, nem csinál semmit barátságból, ügyvédemnek mondja meg, hogy szeretném már tudni, hogy állnak pöreim. Jöjjön ki újra hozzám. A múltkor keveset beszélhattünk. Most már egészséges vagyok. Hanem azt csak neki mondja meg, más ne hallja, mert elfognak. Másnak nagyon beteg vagyok... érti! Vigyázzon!

Ekkor a síremlékről a pörre fordult figyelme. Hosszan elbeszélte Istvánnak a pör folyamatát, s örült, midőn ez helyeselni látszott minden lépését. Napokig csak erről folyt a beszéd, aztán áttért az ügyvédre és a számtartóra, akire gyanakodni kezdett. Fejébe vevé, hogy Erzsí mindkettőt megvesztegette; a számtartó azért nem akar adni neki pénzt, mert Erzsí számára szándékszik megtakarítani minden nélkülözhető jövedelmet; az ügyvéd pedig, midőn itt járt, azért kérdezősködött a végrendelet felől, mert Erzsí javára akarja fordítani. Ilyenkor nevetett; fölnyitott egy záros fiókot, melynek kulcsát mindig magával hordá, kivette a végrendeletet, fölolvasta Istvánnak, s midőn ez megértvén, hogy neki is egy kis nyugdíjat hagyott, megcsókolta kezét, úgy örült a hálának, a szeretetnek, mintha ilyesmit életében most tapasztalna először. Elfeledte a pört, a végrendeletet, s csak cselédje örömében gyönyörködött. Így törölte ki emlékéből egyik tárgyat a másikat, s nyújtott lelkének szüntelen foglalkozást. Még mindenből érdekelte valami, de csak félig; még fellángoltak szenvedélyei, de csak mint az emlékezet világa; még élt, de csak álmodozott, minden nap haldokolva.

A téli napokon folyvást tűzrakással bajlódott. Félt, hogy megfagy, s panaszolt a muszkákra, akik Szibéria hidegét hozták magokkal Erdélybe. Egész nap hordatta a fát, új meg új hasábot vetett a hamvadó üszökre, s gyönyörködött a nehezen síró sustorgásban, a vígan föllobogó lángokban, s a vaskanállal meg-megütögette az égő vörös szenet. Már akkor este lőn, midőn szerinte bemelegedett a szoba. Még egy pár hasábot vetett a tűzre, vörösen ment le a nap, erős fagy lesz holnap, csikorog a templom kakasa, száraz szelek fognak fújni az éjjel. - Hadd fújjanak, nem fázunk meg - mondá ilyenkor, hátradült karszékén, megvidult és beszédessé vált.

- Emlékszel-e, István, éppen ma négy esztendeje, hogy utolszor választottak alispánná? Ellenfelem csak huszonöt szavazatot nyert, a többi mind az enyém lett. Hogy fölemeltek, hogy éljeneztek, hogy énekelték azt a nótát - hogy is van csak?...

Egy életem, egy halálom,
Radnóthy lesz alispánom!

felelt István dudorászva.

- Úgy, úgy; te jobban emlékszel reá.

- Hogyne emlékezném, méltóságos uram? Hiszen akkor csináltatta volt nekem azt a szép új dolmányt, amelyet csak solemnis alkalmakra volt szabad fölvennem. A szabó kétszer is megigazította, hogy feszesebben álljon. Hát rajta a csillogó fényes gombok! Most is megvan, de nem használjuk többé.

- Nem használjuk többé - visszhangzá Radnóthy szomorúan, aztán hosszú szünet után hozzátéve -, hátha mégis, nem... nem... én nem vállalom többé hivatalt; de ha Isten még egy közgyűlést ad, tudom, elpanaszolok mindent.

Örömet emlegette dicsősége e napjait, s Istvánban részvevő hallgatóra talált. Mindketten a tisztújítási napokban éltek. Egyik sem tudta feledni ezt az időt. Radnóthy hallani vélte a hódoló nemesség zaját, István megemlékezett a nagy ebédre, amelyre ő hívta meg a vendégeket; Radnóthy kocsijába képzelte magát, amint ovációkkal fogadják a kortescsapatok, István pedig a koci bakján, honnan oly büszkén nézett le, mintha érte történnék minden.

Úgy eltelt az idő ily beszélgetések közt, feledték a korán elhunyt jó fiút, a hálátlan leányt, a terhes pört, a fölfordult világot, s Radnóthynak néha még tréfálni is kedve kerekedett.

- István, tudod-e, hogy három hét múlva karácson lesz? Mindig ilyenkor tartottuk az év utolsó közgyűlését. Holnap fogass be korán reggel, keresd ki atillámat, kardomat s a sastollas főveget. Közgyűlésre megyünk. Biz úgy. Éppen most olvastam a körlevelet - mondá egy reggel Istvánnak, aki megütődve nézett reá, mert azt hitte, hogy ura megzavarodott elméjében.

- Hát nem szeretnéd, öreg? Nem vennéd-e föl még egyszer azt a szép dolmányt? Bizony még elhiszi... Ha! ha! ha! Nagy bolond vagy te, István, hogy az Isten akárhova tegye dolgodat - s lelkéből nevetett, hogy ennyire rászedhette a jó öreget.

- Ej, uram, tréfaság! - dörögte István.

- De az nem volt tréfaság - folytatá Radnóthy tűzbe jöve -, midőn ezelőtt húsz évvel egy ily közgyűlésen megtámadtuk a csak helyettesített és nem országgyűlésen választott guberniumot. Milyen beszédet tartottam akkor! az „éljen”-nek nem volt vége-hossza. Tudod, ki állott föl, hogy engem megcáfoljon? Az a kis fekete báró, akit cigány hercegnek csúfoltak. Mennyi badarságot beszélt össze. Aztán újra én állottam föl, s kezdtem beszédemet: „Tekintetes Karok és Rendek! Meddig él még vissza türelmünkkel ez az ember?” A cigány herceg ekkor beszédembe vágott, s kikérte magának a sértegetést. Én erre azt feleltem: „Igaza van, nagyságos báró úr, bocsásson meg, hogy elég gondolatlan voltam embernek nevezni.” Mily nevetés és éljen harsogott a teremben. Hej, István, szép idők voltak azok! Emlékszel-e?

- Hogyne emlékezném! Mintha most is látnám a méltóságos urat abban az ezüstgombos atillában, azzal a derék ősi karddal, amelyet a tavaszon elvittek a csendőrök.

- Elvitték, nem adják vissza. Nincs kardunk; elpusztulunk, István - sóhajtá Radnóthy lehangolva. Csend állott be, amelyet István nem mert megzavarni. Csak az óra ketyegése hallatszott. A két öreg magába mélyedt; ezalatt kialudt a tűz. Radnóthy fájni kezdett, s ebédig mind a muszkákra panaszkodott, és átkozta Szibériát.

Minél beljebb haladt a tél, annál jobban rakta a tüzet, minél hosszabbak lőnek az esték, annál beszédesebbé vált. Ismételte amit tegnap mondott, amit talán elfeledett, kiegészíté István. Néha István sem emlékezett valamire, ekkor találgatással mulatták magokat. Mindkettőnek éppen nyelve alatt volt, amit mondani akart, s ha hosszas főtörés után sem tudtak boldogulni, abban egyeztek meg, hogy így jár az ember, ha megvénül, s ma hidegebb van, mint tegnap.

Kifogyván a dicsőség és boldogság emlékeiből, ifjúkori bohóságaikra tértek. Radnóthy diák és jurátus kalandjait emlegette, s megsiratta a földúlt nagyenyedi főiskolát, amelynek növendéke volt, az elvesztett királyi táblát gyászoló Marosvásárhelyt, ahol jurátuskodott. Istvánnak is kedvence volt e két város; ő is járt a nagyenyedi főiskolába, végzett két osztályt négy esztendő alatt, mert, amint mondá, a classis praeceptorok ellenségei voltak, ráfogták, hogy nem fog az esze, ezért elkeseredett, kibujdosott; ekkor került először Marosvásárhelyre, ahol sok ifjú urat szolgált, míg végre Radnóthy úrfihoz szegődött, akitől csak az ásó-kapa választja el.

Radnóthy arca kiderült; megmozdultak szívében az ifjúság édes emlékei, s lágyan ringatták, mint a bölcső a gyermeket. Mindketten annyit beszéltek, hogy nem tudták kibeszélni magokat. Néha belezavarodtak az évszámokba és nevekbe, vitatkoztak, meg is haragudtak egymásra, aztán kibékültek, s azt határozták, hogy már késő az éjszaka, ideje volna lefeküdni, majd megálmodják holnapra, amire ma nem emlékeznek.

- Istenem, hogy eltelik az idő! - szólalt meg Radnóthy szilveszter estéjén. - Tudod-e, István, ma éppen negyven esztendeje, hogy szolgálatomba fogadtalak. Milyen karcsú, piros legény voltál akkor.

- Rég volt, uram, talán nem is igaz - felelte kedvetlenül István, mintha titkolni akarna valamit ura előtt.

- Tudod, mennyit járt hozzánk az én Jankó barátom. Mintha most is előttem állana; a legkorhelyebb diák volt Nagyenyeden, a legkihágóbb jurátus Marosvásárhelyt. Diákkorában egyszer aludt a leckén, éppen revokáció volt, én hirtelen megdöftem, hogy keljen föl, üljön ki, mert felelni szólítja a professzor. Fölkelt és kiült. A professzor csak nézte. „Én nem szólítottam, mondá neki, de ha kiült domine, hát feleljen.” Ha! ha! ha! Jankó nem tudott egy szót is felelni. Bekergették, lepirongatták. Ha! ha! ha! Egész életében nem tudta nekem megbocsátani ezt a tréfát - az Isten nyugtassa meg szegényt. Hát jurátuskorában mennyi bohóságot üztünk vele. Ejnye, no! Nem jut eszembe. Segíts, István, te jobban tudod.

- Ideje már lefekünni, uram, rég elütötte a tízet.

- Hogyisne? Hiszen ma szilveszter éjszakája van. Ki látta ily jókor lefekünni. Hajdan éjfélig mulattunk ilyenkor, s mikor ütötte a tizenkettőt, boldog új esztendőt kívántunk egymásnak. Ha te lefekszel, ki fog nekem új esztendőt kívánni?

István szomorúan nézett urára; beteg volt, alig állotta lábán, azonban habozott bevallani, mert félt, hogy nyugtalanságot okoz, s elrontja ura éjszakáját.

- Engedelmet kérek, rosszul aludtam a múlt éjjel, nyugalomra van szükségem - hebegte István, aztán eszébe jutván, hogy talán utolszor beszél urával, kitört belőle a fájdalom, sírni kezdett, csókolta ura kezét, köszönte jótéteményeit, s isten áldását kérte reá.

- Hát te is el akarsz hagyni már? - kiáltá Radnóthy ijedten.

- Ó, dehogy, édes jó uram, hanem meggondoltam, hogy az ilyen vén ember, amilyen én vagyok, jó, ha minden este elbúcsúzik, mert ki tudja, nem hal-e meg holnap reggelre.

- Meghal... holnap reggel! Hát én egyedül halljak meg? - kérde Radnóthy elmélázva.

- Ó, az én édes jó uram még sokáig fog élni, mert fiatalabb, erősebb nálamnál. Aztán ha én kidülnék is, nem marad egyedül, lesz, aki ápolja. Erzsi kisasszony bizonyosan eljő, eddig megbánta hibáját, s csak egy jó szóra vár. Alkalmasint fél szegény levelet írni. Bátorítsa föl a méltóságos úr! Az öreg István kéri, aki sohasem csalta meg, aki mindig javát akarta.

A jó cseléd gyöngéden akarta előkészíteni urát betegségére, s gondoskodni kívánt róla halála esetére is. Szegény nem tudta, mit mível. Radnóthy meghallva leánya nevét, nagy haragra gerjedt, de nem lévén elég ereje hozzá; csak elfordult búsan, s e szavakat rebegette: - Te is az ő pártját fogod, te is háládatlan vagy. Takarodjál!

István nem mert többet szólani, talán nem is tudott volna. Érezte, hogy gondatlanságot követett el, jóvá akarta tenni, de alig volt jártányi ereje, s csak a falhoz támaszkodva tudott kitipegni a szobából. Radnóthy megfordult a neszre, nézte a becsukódott ajtót; s várta a visszatérő cselédjét.

Azonban elütötte a tizenegyet, tizenkettőt, eltelt az óév, és nem jött senki, aki újévet köszöntsen. Oly egyedül érezte magát, és félni kezdett; a szoba kihűlt, úgy fázott, oly fáradt volt, úgy szeretett volna alunni, s nem bírt lefekünni. Hiányzott körülé valami, a gondos kéz, amely lefektesse, a negyven év óta megszokott arc, amelynek durva vonásain mindig csak ragaszkodást olvasott, a dörmögő hang, az elmúlt idők egyetlen visszhangja.

Maga is érezte ezt, anélkül, hogy tudná, s egypárszor elkiáltotta István nevét - hasztalanul.

Nem jó, haragszik reám - mondá magában elszomorodva -, igaza van, nagyon keményen bántam vele. Megkérlelem. Miért ne? Öregemberek vagyunk, ki tudja, melyikünk hal meg holnap reggelig. Búcsúzatlanul váljunk-e el? Jól mondotta szegény István. Miért is haragudtam én rá? Hát Erzsikéért. Az a kígyó még most is mardossa szívemet. Pedig István csak azt akarta mondani, hogy a jó leány ápolni tartoznék atyját öreg napjaiban. Jól mondotta szegény István. Félreértettem. Hiába! Nemigen tudja jól kimagyarázni magát, csak két osztályt járt Nagyenyeden, ellenségei voltak a classis praeceptorok, ráfogták, hogy nem fog az esze, aztán nem tanult, elkeseredett, kibujdosott. Szegény István! Megkérlelem, aztán lefekszünk, s reggelre vidáman ébredünk.

Vette a gyertyát, s István szobájába indult, azonban nagy megdöbbenésére a szoba ajtója félig nyitva volt, s belőlről az István nyögése s a kis Mányi sírása hallatszottak ki.

- Úgy... úgy kis Mányikám - folytatta a haldokló István hagyakozásait -, neked hagyom mindenemet, csak viseld gondját a méltóságos úrnak. Reggel ne költsd föl jókor, ügyelj, hogy legyen mindig tiszta inge, varrd föl reá a hiányzó gombot, mert különben nagyon megharagszik. Sohase erőltess reá új ruhát, de mindig takarítsd ki a régit, s varrd meg, ahol elszakadt. Ebédnél köss eléje asztalkendőt, mert elfeledkezik róla, és leönti ruháját. Jó melegen add föl az ételt, s töltsd meg poharát. Mikor vecsernyére harangoznak, vezesd le a templomba, este sohase feküdjél le addig, míg ő le nem fekszik. Ha beteg talál lenni, mindjárt fogass be, s azt az öreg orvost hívasd, mást a világért se, különben nem veszi be az orvosságot. Vigyázz egy kis kulcsra, amelyet nappal mindig zsebében őriz, s éjjel párnája alá tesz. Ez kulcsa íróasztala fiókjának, amelyben a végrendelet van. Ha Isten magához venné szegény urunkat, nyitsd föl a fiókot, vedd ki belőle a legnagyobb darab papirost, fekete galanggal van összekötve, dugd el jól, vidd be Vásárhelyre, s add át a főtisztelendő református püspöknek, aki most oda szorult Enyedről. Ő bizonyosan híven végrehajtja urunk végakarátát, s eltemetteti, mint illik.

- Ne bolondozzék, István bácsi! Ugye csak tréfál? Hogy megrémíti az embert - kiáltá az ágyra boruló kis Mányi folyvást zokogva.

- Nem tréfálok gyermekem! - viszonzá István szünet után, amely alatt a beszéd okozta lankadtsága egy kissé enyhült -, meghalok az éjjel, nem élek reggelig. Életemben most vagyok először beteg, bizonyára utolszor is. Apám is így halt meg; ez a familiánk természete.

- Ne hozzak egy pohár borsos meleg bort? Csak a hideg borzongatja István bácsit. Hátha megkenné a gazdasszony? Talán megcsömörlött, István bácsi - dadogta a kis Mányi, betakarva a beteget s megigazítva a párnát feje alatt.

- Ne gondoskodjál te rólam - kezdé újra a haldokló -, gondoskodjál a méltóságos úrról. Vigyázz, hogy jó legyen reggel a kávéja, meg ne kozmásodjék a tej; ezt ki nem állhatja. Légy mindig körülte, sohase ellenkezzél vele, beszélj, ha szól, de sokat, nagyon sokat, hanem ne emlegesd Géza úrfi, mert akkor sír, se Erzsí kisasszonyt, mert azért nagyon megharagszik. Az áldott lélek reám is azért haragudott meg. Ó, hogy a sírba kell vinnem haragját! Kérj tőle bocsánatot nevemben. Mondd meg neki, hogy csak ezen bánkódtam utolsó órámban. Ó, én bolond fejem, miért is haragítottam meg az én jó uramat.

- Nem haragszom, nem haragszom, István! - nyögé Radnóthy belépve; gyertyáját elejtette, odalépett az ágyhoz, de annyira lesújtott és tehetetlen volt, hogy a haldoklónak kellett fölemelkedni az utolsó kézcsókra, s a már-már elnémuló ajkaknak megnyílni a végbúcsúra.

Mily könnyűvé tette halálát a kézcsók s néhány búcsúszó. Betelt utolsó vágya, és fájdalom nélkül halhatott meg. Torzuló vonásain erőt vett egy édes mosoly, s a homályosuló szemekből még felcsilloghatott a szeretet és hála utolsó szikrája.

István halála oly váratlan, megfoghatatlan volt Radnóthy előtt, hogy meg sem sirathatta. Némán nézte a halottat az ágyon, a terítőn, megindulás nélkül hallgatta a koporsó beszegzését, a lelkész imáját, a halotti éneket. Még mindig vele volt István; együtt mentek ki a temetőbe is, az semmi, hogy István a koporsóban feküdt, ő a koporsó után tipegett - még mindig együtt voltak: de amikor a temetésről hazatért, s üresen látta a széket, amelyet alkonyat felé a hű szolga már elfoglalt; amikor leszállott a hosszú téli est, ködével és unalmával, s nem volt senki, aki megszakítsa az irtóztató csöndet; amikor gondolkozni, emlékezni, beszélni akart, s nem volt, aki segítse és meghallgassa; amikor István helyett a kis Mányi lépett be, hogy őt levetkőztesse, e ragaszkodó, de vele bánni nem tudó árva, aki alig ért derekáig, s csak a majorság őrzéséhez értett, megeredtek könnyei, és sohasem száradtak föl.

Talán ez örökös könnyben úszó szemek gyöngülésből is származhattak, de legmélyebb forrásuk a fájdalom volt. Istvánban utolsó támasza dűlt ki, és semmi sem maradt, ami többé az élethez kösse. Ez volt legmélyebb sebe, mert az idő, ahelyett, hogy hegesztené, folyvást mérgecsitette. Nem volt az időnek oly pontja, a szobának oly zuga, amely ne emlékeztette volna Istvánra. A kis sánta Mányi nem tudta úgy szolgálni, mint István, s akaratlanul is elhanyagolta. A számtartó, aki miután urát sír szélén látta, s Istvántól nem tarthatott, megromlott becsületességében, s csak arra volt gondja, hogy minél többet takaríthasson meg a maga számára a gazdátlan jószágból. A gazdasszony követte a jó példát. Radnóthy mindenben szükségét szenvedett. Az ebédek rosszabbak lettek, fölbomlott a rend, sokáig kellett várni az ételre. A kis Mányi követve István utasítását, nemcsak jó melegen, hanem valóságos forrón adta föl az ételt, s néha el is ejtette a forró tálat. Radnóthy itt is érezte István hiányát, aki oly jóízűen szokta kínálgatni, s ha igen sokat akart enni, lebeszélte róla. Mányi ehhez nem tudott, aztán ügyetlenül töltögette poharát, s nemegyszer földöntötte. Radnóthy vagy igen keveset, vagy igen sokat evett, el-elvesztette étvágyát, s napról napra fogyott. Mányi hiába varrta föl a hiányzó inggombot, Radnóthy ritkán vett tisztát, mert mindig fázott; megszokott foglalatosságával, a tűzrakással is fölhagyott, mert néha füstölt a kemence, amiért aztán tejeskávéját is sokszor kozmásnak érezte, még akkor is, midőn nem volt az. Sokat zúgolódott, hogy a kis Mányi oly nagy parasztfoltokat vet ruhájára, s emlegette Istvánt, aki úgy tudott varrni, mint egy szabó. A reggeli felöltöztetést sem engedte át neki, maga öltözött föl nagy kinnal és rendetlenül; felemáson húzta föl csizmáját, visszásan öltötte magára a mellényt. Jó volt úgy is, nem vette észre, s midőn a kis Mányi sírni kezdett, hogy semmit sem tehet kedvére, ő is elbúsulta magát, és sajnálta Istvánt.

A számtartó és lelkész, akik néha benéztek hozzá, kérték, hogy fogadjon új legényt. Mindhiába. Radnóthy senkit nem szeretett, senkit sem tűrt maga körül, csak a kis Mányit. István végakarata s felesége emléke kötötték hozzá. Nem is beszélt Mányival egyébről, mint feleségéről és Istvánról. De mit tudott beszélni vele a kis együgyű lányka? Emlegette a boldogult méltóságos asszonyt, hogy milyen jó volt, mily szép ruhában járt, mily jó gazdasszony volt, mindig számba kérte a tojást, s hogy haragudott, mikor a gyöngytyúkokat ellopták. István ki is fürkészte, ki volt a tolvaj, s több ehhez hasonlót.

Radnóthy mind hallgatta, sóhajtott, siratta feleségét, siratta Istvánt s elaludt. Mányi folyvást beszélt, mindennap ugyanazt ismételte, s ha nem tudott tovább beszélni, ő is sóhajtott és sírt, mint gazdája.

- Te, István, ugyan hány esztendő vagy? - kérde egy estve, a sötétben Istvánnak gondolva a belépő Mányit.

Mányi nem mert szólani, és gyertyát gyújtott.

- Vagy úgy! István meghalt. Szegény, éppen hatvanesztendő volt, két hét múlva én is éppen annyi leszek, akkor én is meghalok. Nem halod - folytatá fölemelkedve székrétől -, hogyan vonít a komondor? Ez halálot jelent.

- Jézus Mária! - kiáltá ijedten Mányi, gazdája lábához borulva.

- Szegény kis Mányi, sajnálsz! - szólalt meg Radnóthy megsimogatva a hű leánykát -, pedig még nem is vettem neked piros kendőt. Tudod, feleségem vett volt neked, de Erzsike elszakította. Ne búsulj, Mányi, ha meghalok is, a piros kendő el nem marad.

A következő hét egyik estéjén rendkívül erős szelek fúttak. Rengett belé a vén ház, s egyik elhagyott szélső szoba bolthajtása beszakadt.

- Ez is a halálot jelent - sóhajtá Radnóthy -, egy hét múlva az egész ház összeomlik, akkor én már nem leszek, idézhetnek a Bezirkerek, kereshetnek a csendőrök, a mennyországba nem bocsátják be őket...

A kis Mányi letérdelt, egész éjjel imádkozott, kérte az Istent, hogy ne engedje összeomlani az udvarházat, és tartsa meg sokáig gazdájával együtt. Radnóthy is imádkozott, és másnap fölvette az úr vacsoráját. Oly mélyen hitte egy hét múlva bekövetkezendő halálát, hogy a hét végén csakugyan rosszul lett, lefeküdt és halni készült.

A kis Mányi megijedt, s ki akart futni a szobából, midőn urát lefekünni látta.

- Megállj! Hová futsz?

- Orvost hívok, méltóság uram!

- Azt a vén orvost hívasd; nincs szükségem ugyan rá, de úgy rendelte István.

- Úgy, méltóság uram.

- Megállj, még egyebet is mondott István.

- A kulcsot.

- Nesze, nyisd ki íróasztalom fiókját, vedd ki belőle a legnagyobb darab papiroscsomót, dugd el jól, ne lássa senki, menj be Vásárhelyre, s add át a főtisztelendő püspök úrnak. Megállj, ne fuss, nesze egy arany, több nincs, a többi a temetésre kell, ezt számodra tartogattam, végy rajta piros kendőt, tudod, ahelyett, amelyet boldogult feleségem vett, s Erzsike elszakított.

Ezzel befordult, elaludt, s többé föl sem ébredt. A vén orvos és a főtisztelendő püspök csak hűlt tetemét találták. A temetés ez utóbbi rendelkezése következtében az elhunyt végakarata szerint ment véghez. Temetési költségre kétezzer forintot hagyott készpénzben, amely összeg a végrendelethez volt mellékelve. Díszes magyar ruhába öltöztetve nyújtóztatták ki diófa koporsójában, amelyet magas ravatalra helyeztek. Három pap jött el szolgálni; egyik a háznál fog könyörögni, a másik a templomban tart beszédet, a harmadik a sírboltnál búcsúztatja el a világtól. A marosvásárhelyi diákság reggeltől estig készült a nagy harmóniára. Az ebédelt fekete posztóval vonták be, s festett címereket szögeztek a koporsó födelére. A kis Mányi a tavasz legszebb virágaival hintette be a koporsót, s egész nap legyezte a halottat.

Végre eljött a temetés napja. Szép tavaszi délután volt, fényesen sütött a nap, és pacsirták énekeltek a levegőben. Három óra felé megszólalt a harang, gyűlt a népség, megzendült az ének, sírtak a vénasszonyok, susogtak a férfiak, s az elhunyt érdemeit emlegették. Egyszer egy elfojtott zokogás erős kitörése hallatszott. Mindenki odatekintett. A kis Mányi sírt, miért meg is pirongatta a gazdasszony, fülébe kiáltva: „Te kis béka, még zavart csinálsz!” történt is zavar, de nem a kis Mányi okozta. Midőn éppen a koporsó beszögezéséhez fogtak, beszaladt a

féleszü bivalos, és jelentette, hogy csendőrök vették körül a házat, akik el akarják fogni a méltóságos urat. Úgy is volt. Radnóthy pöre eldőlt, s mint olyan, aki fegyvert rejtegetett, közcsendet háborított, s a felsőséget több ízben a legvakmerőbben megsértette, egypár évi börtönre ítéltetett. Az ügyvéd sikerrel tudta húzni-halasztani a pört, s fölhasználni az ezredesné és Kahlenberger befolyását; az egésznek veszélyesebb oldala már-már mintegy múltóban volt, azonban Radnóthy mindent elrontott. Szebenbe a kormányzóhoz, Bécsbe a miniszterhez küldött iratai mindent fölforgattak, amit az idő, befolyás és ügyvédi furfang építettek. E terjedelmes iratok egy darabig olvasatlan heverték az illető irodákban, de végre sor került rájuk is. Innen is, onnan is kemény parancsolat ment a kerületi biztoshoz, hogy tüstént fogassa el, s fenyítse meg e vakmerő embert. Radnóthy ez újabb bűne felújította régi bűneit, s pöre sietve eldöntetett. Ügyvéde többé nem tudta akadályozni elfogatását, kétkedtek betegségében, s kiküldöttek érte. Ha az elhunyt él, az ítélet ellen bizonyosan tiltakozik, azonban jobb volt így, legalább nem vihették még egyszer fegyver közt végig a falun, hajdani jobbjai szeme láttára.

A temetési menet megindult a templom felé. A kis Mányi, akinek sánta lábát rútol megviselték a múlt napok fáradalmai, el-elmaradozott a koporsótól, s hogy lépést tartson a többivel, belekapaszkodott a gazdasszony ruhájába, amiért ez újra megpirongatta. „Te kis béka, itt is zavart csinálsz!” Történt is zavar, de ennek sem Mányi volt az oka. Megint a féleszü bivalos botránkoztatta meg a népséget, nagyot kurjantván örömeiben, hogy a curialistákat egzekválják. Valóban úgy is volt. Radnóthynak a curialisták elleni pöre is eldőlt, és pedig kedvezően. Itt nem árthattak vakmerő iratai, s az örökség reményében az ezredesné és Kahlenberger is megfeszítették erejüket. Az úrbéri törvényszék visszaítélte minden elfoglalt telkét és földjét, a csendőrök éppen az ítéletet hajtották végre, kiűzték a curialistákat lakjaikból, és elfogták az ellenszegülőket. A kertész most legkevésbé mert ellenkezni, de annál jobban átkozta Radnóthy, amin a féleszü bivalos szörnyen felbőszült, s elhatározta magában, hogy holnap jól megveri a kertészt. Kár, hogy szándékát sohasem merte végrehajtani. A kertész még többet is érdemelt volna, mert nemcsak átkozódott, hanem bosszúból azon éjjel az udvarházat is felgyújtotta. E tett ugyan a nyomozásban nem bizonyosodott reá, de azért az udvarház tökéletesen rom lőn, amelyet többé senki sem látogatott, kivéve a komondort, amely híven leheveredett a tornác romjaira, várta gazdáját, és keservesen vonított.

Így pusztult el a régi udvarház, nem örökölhette senki. Ki fogja örökölni a jószágot? E kérdés még eldöntésre várt. A végrendelet újabb pört támasztott. Radnóthy, mint tudjuk, kitagadta leányát, s fia halála esetére mindenét a nagyenyedi főiskolának hagyta. Szegény nem is sejtette, hogy végrendelete könnyen semmissé válhatik. Egész 1848-ig jól ismerte a köz- és magánjogot, ami azután történt, abból semmit sem tudott, de nem is akart. Jól tudta, hogy az 1848-i törvények csak elvben törültek el az ősiséget, s a nemesi örökösödés szabályozását a következő országgyűlésre halasztották. De nem kételkedett, hogy az országgyűlés helyett, mint annyi mindent, ezt is rég szabályozta Bach kormánya. Aztán vallatása alatt annyiszor hallotta a nemesi és nem nemesi birtok és személy egyenlőségét, hogy lehetetlennek tartotta, hogy a fiskus jogot formálhasson valamely magvaszakadt nemes birtokához. Azonban 1851-ben még nem adtak ki az új örökösödési rendet szabályozó rendeletek. Szegény Radnóthy egyszer alkalmazta magát az új korszak szelleméhez, akkor is törvényteleniséget követett el. A fiskus rátette kezét jószágára, a nagyenyedi iskola pedig pört indított. Ekkor előállott a harmadik követelő is, Kahlenberger, az egyetlen Radnóthy leány férje, követelte neje anyai részét, s egyszersmind kérte, hogy kegyelmes adományozás útján ruháztassék nejére az egész ősi jószág. Érvénytelen lévén a végrendelet, mind követelését, mind kérését megnyerte, s hogy a nagyenyedi főiskolának is jusson valami, jószántából alapítványt tett két oly tanuló jutalmazására, akik a német nyelvben és irodalomban legnagyobb előmenetelt tesznek. Aztán felhagyott a katonai pályával, és átvette a jószágot. Nemsoká híre-hamva sem

maradt, ami a régi gazdára emlékeztette volna az embert. A cselédek elszéledtek, a kis Mányi Erzsí miatt nem is merte magát mutatni, és elbujdosott; a komondort agyonlőtték, mert a híres apportírozó uszkárt megharapta.

Az új gazda nagy terveket forgatott fejében: reformálni akarta a jószágot és civilizálni a falut. A curiális telkekre néhány württembergi családot telepített, amelyek többbe kerültek, mint amennyi hasznót hajtottak. Szemüveges jószágigazgatójával mindent reformált, civilizált. A reform és a civilizáció miatt egypár év alatt alkalmasint csőd alá kerül, ha az ezredesné meg nem hal, s így új örökséget nem nyer. Most már nem félt a csődtől, s tovább folytatta a reformot és civilizációt. Egyébiránt a français-t más is járja úgy, mint ő, de a polkában és valcerben keresni kell párját; társai, kik sokszor látogatják, most is famoser Kerlnnek nevezik, az asszonyok most is mulatságosnak találják, kivéve a feleségét, aki gyakran sír, s a legérzékenyebb verseket szavalja a *Wilden Rosen*-ekből.

1857

.oOo.